

‘Dat zijn pas Russen!’

De zoektocht naar een Russische nationale identiteit
onder voetbalsupporters en schakers in St.Petersburg

Jelle Wiering & Jens Glissenaar

KLEINE FOTO: St.Petersburgse schakers en spelers van Zenit. Peter Svidler (schaker) en Igor Denisov (speler Zenit) spelen een partij schaken. Toeschouwers zijn Genna Sosonko (schaker), Andrej Arshavin (toenmalig speler Zenit) en Vladimir Bystrov (speler Zenit)

GROTE FOTO: Het Petrovsky stadion van Zenit, genomen op 10 februari 2013

'Dat zijn pas Russen!'

De zoektocht naar een Russische nationale identiteit
onder voetbalsupporters en schakers in
St.Petersburg

Universiteit Utrecht

Jelle Wiering, 3475700 J.O.Wiering@students.uu.nl

Jens Glissenaar, 3475654, J.J.Glissenaar@students.uu.nl

Begeleider: Steven Dijkstra

Juni 2013

Inhoudsopgave

Voorwoord	9
Inleiding	11
1. Het vraagstuk van een nationale identiteit	17
1.1 Identiteitsvorming	17
1.2 Identiteit en etniciteit	18
1.3 Natie en etniciteit	21
1.4 Mondialisering en de natie	23
1.5 Nationale identiteit en sport	25
2. 'The Russian Question'; het vraagstuk van een Russische nationale identiteit	28
2.1 Nationale identiteit in Rusland	28
2.2 Nationale identiteit en sport in de overgang van Sovjet naar post-Sovjet	30
2.3 De stad van Peter de Grote: St.Petersburg	31
2.3.1 Voetbal in St.Petersburg	31
2.3.2 Schaken in St.Petersburg	32
3. 'Een nieuwe club in een oud shirt'	33
3.1 'St.Petersburgs, Russisch en Europees': de identiteit van Zenit	34
3.1.1 De komst van Gazprom	34
3.1.2 Zenit sinds Gazprom	36
3.1.3 De 'Ander' bij de club	39
3.2 'Wat is een Rus?': visies op Russische nationale identiteit	40
3.2.1 Taal	41
3.2.2 Russische cultuur	41
3.2.3 Religie	43
3.2.4 Raciale visie	45
3.2.5 Civiele visie	46
3.3 'Alleen ons Zenit, alleen Petersburg': het belang van lokale identiteit	47
3.3.1 Moskou als de 'Ander'	48
3.4 De 'Zenit Question'	50
4. 'Welke kleur heeft de koning'	52
4.1 De identiteit van de St.Petersburgse schaakgemeenschap	54
4.1.1 Onverschilligheid	54
4.1.2 Etniciteit	56
4.2 Wie is er nu eigenlijk een Rus?	58
4.2.1 Taal	58
4.2.2 Cultuur	60
4.2.3 Huidige Russische territorium	62
4.2.4 Super etniciteit	63
4.3 Schaken als Sovjet sport	63
4.3.1 Sovjet verbondenheid	64
4.3.2 Elastische grenzen	65
4.3.3 Sovjet-vlucht	65
4.4 De Russische tuin	67
5. De 'Russian Answer'; conclusies	69
5.1 Bescherming of verwelcoming?	70
5.2 Visies op Russische nationale identiteit	71
5.3 Lokale identiteit en Sovjet identiteit	73
5.4 Conclusie	74
Literatuur	75
Bijlage 1: samenvatting in het Engels	80

Fig. 1 Kaart van Rusland, met daarin de ligging van St.Petersburg in het Westen vlakbij de grens met Finland

<http://www.wordtravels.com/Travelguide/Countries/Russia/Map>

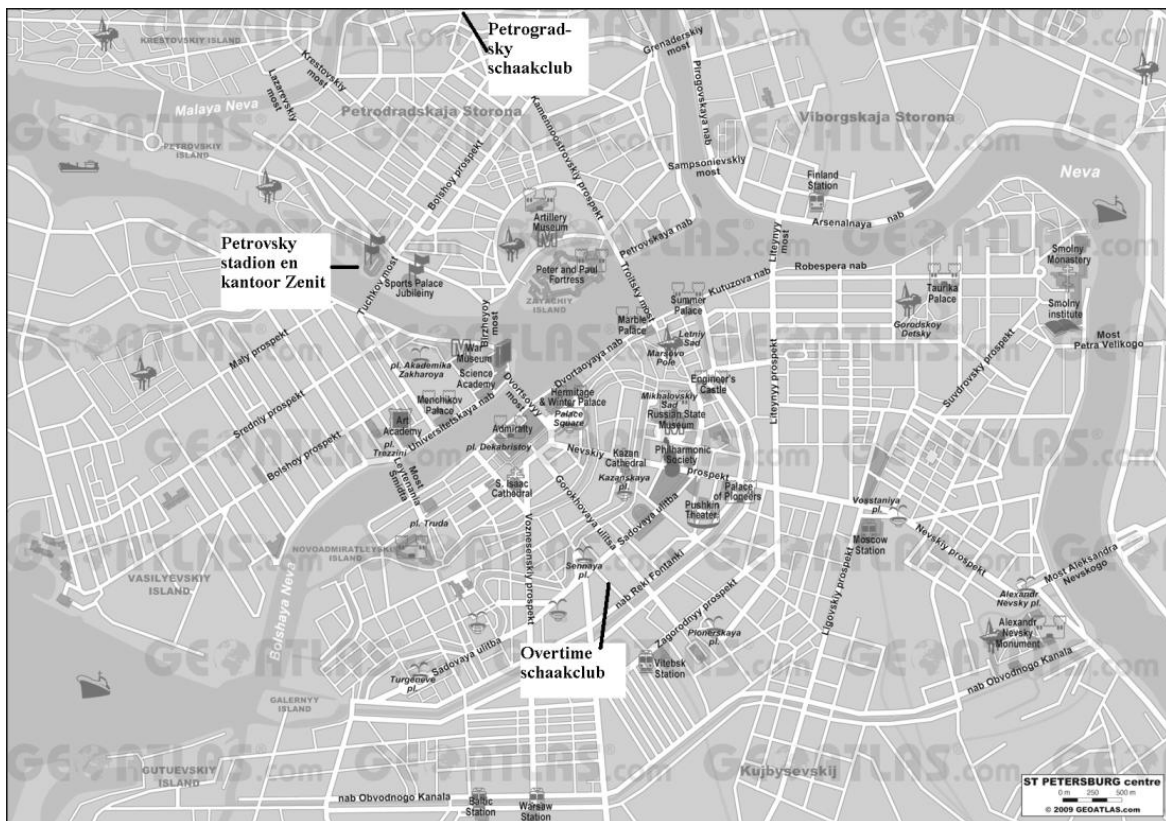

Fig. 2 Kaart van St.Petersburg, met daarop het stadion van Zenit en de schaakclubs

<http://www.geoatlas.com/en/maps/city-maps-5/st-petersburg-2125>

Voorwoord

Aangezien we beiden nog nooit in Rusland waren geweest voordat we aan onze veldwerkperiode in St.Petersburg begonnen, wisten we niet echt wat we konden verwachten. Rusland is niet echt een land waar de gemiddelde bachelor student Culturele Antropologie aan denkt bij de keuze voor een locatie voor veldwerk. Maar voor ons was de keuze logisch: we wilden een vergelijkend onderzoek doen naar de sporten die tegelijkertijd ook onze hobby's zijn, voetbal en schaken. Rusland staat bekend als het land van het schaken en ook op het gebied van voetbal kloppen verschillende clubs en het nationale team op de deur. Het werd St.Petersburg, vanwege de grote schaakhistorie en vanwege de voetbalclub die met 'al dat geld smijt': FC Zenit. Onze verwachtingen op dit gebied bleken in de praktijk ook anders uit te pakken. St.Petersburg is namelijk een plaats die je moet meemaken als je er iets van wilt begrijpen, net als dat je met Russen moet omgaan om iets van hen te kunnen begrijpen.

Deze thesis is voortgekomen uit twaalf weken veldwerk en probeert te laten zien hoe voetbalsupporters en schakers in St.Petersburg omgaan met de nieuwe situatie van zowel hun sport als hun land en hoe de zoektocht naar (nationale) identiteit hierin terugkomt. Natuurlijk gaat het hierbij wel om een beeld dat wij in 'slechts' drie maanden hebben gekregen. Onze dank gaat uit naar onze informanten, die hun verhalen met ons gedeeld hebben, ons hebben geprobeerd te laten zien wat het huidige Rusland inhoudt en ons hebben meegenomen in hun wereld van sport. We willen de mensen bij FC Zenit, de Petrogradsky en Overtime club bedanken voor hun ontvangst, hun hulp en de manier waarop we de rest van de veldwerkperiode welkom zijn geweest. We willen twee mensen in het bijzonder bedanken: Chris en Nikolai. Chris voor het feit dat hij Jens voor een stage bij Zenit heeft uitgenodigd en voor alles wat hij binnen en buiten de club heeft gedaan voor ons. Nikolai voor zijn rol als gids voor Jelle in de (schaak)wereld in en om St.Petersburg. Daarnaast willen we ook de mensen van het Nederlands Instituut in St.Petersburg bedanken voor hun begeleiding en steun voor en tijdens onze veldwerkperiode. Als laatste bedanken wij onze begeleider Steven Dijkstra voor zijn hulp bij het schrijven van deze thesis en bij het 'opzoeken van de grenzen' binnen ons onderzoek.

Utrecht, 28 juni 2013

Inleiding

'Russia is a riddle wrapped in a mystery inside an enigma' – Winston Churchill¹

Rusland is voor veel mensen een land van mysteriën. De gemiddelde Europeaan zal bij Rusland moeten denken aan wodka, aan de Russische beer, aan de altijd aanwezige kou, aan de grootte van het land of aan de norsheid van de Russen. In de berichtgeving in de Westerse media gaat het in de onderwerpen met betrekking tot Rusland vaak over Poetin en zijn manier van regeren, over de manier waarop er met minderheden wordt omgegaan of over de wijdverspreide corruptie. Maar er is ook positieve interesse in het land: het huidige Nederland-Ruslandjaar 2013, waarin de relaties tussen de twee landen worden aangehaald², bewijst dit. Wat we niet zo snel kunnen vaststellen, is wat 'Rusland' inhoudt. Aan de ene kant grenst het aan Europa, aan de andere kant aan China en Japan. Hoort het bij Europa, hoort het bij Azië of is Rusland zelf een continent met een eigen identiteit? Het mysterie rond Rusland speelt ook voor Russen zelf al geruimere tijd. Niet voor niets hebben beroemde Russische schrijvers als Dostojevski, Gogol en Tolstoy sinds de 19^e eeuw het concept 'de Russische ziel' proberen te beschrijven³. Maar ook in het huidige Rusland speelt het vraagstuk van identiteit een belangrijke rol.

'In the last decade, the entire communist universe, like a Soviet Atlantis, disappeared from the map of the world and sank into oblivion. We are no longer sure what country under the name of Russia we are dealing with.' – Zinovy Zinik, Russische schrijver⁴

Sinds 1991 is de situatie en identiteit van Rusland sterk veranderd. Voor die tijd was Rusland een van de vijftien staten van de Sovjet-Unie. Rusland was altijd het centrum van de Sovjet-Unie: Sovjetidentiteit was dus het belangrijkste en van een Russische identiteit was niet echt sprake. Echter, in 1991 viel deze Sovjet-Unie, onder druk van interne en mondiale processen, uiteen. Omdat Rusland nu een eigen staat werd, was er behoefte aan het ontwikkelen van een nationale identiteit (Brubaker 2000; Tolz 1998). Nationale identiteit is voor mensen een belangrijk onderdeel in de behoefte aan identificatie (Malkki 1992). Dit is ook het geval in Rusland, waardoor er in de jaren na

¹ Uit radiotoespraak oktober 1939

² Zie: <http://www.nlrf2013.nl/>

³ Zie bron: <http://www.telegraph.co.uk/sponsored/rbth/5213798/Russian-literature-Who-can-follow-Nikolay-Gogols-footsteps.html>

⁴ Uit: Zinovy Zinik (2005), 'Censorship and Self-Alienation in Russia'

de val van de Sovjet-Unie op zoek werd gegaan naar een eigen nationale identiteit en een antwoord op de vraag wat het betekent om Rus te zijn (Tolz 1998).

Het wetenschappelijke debat over de vraag wat 'de natie' inhoudt heeft globaal gesproken twee vormen van de natie gedefinieerd. Aan de ene kant was er het Franse model, waarin de natie gebaseerd was op burgerschap en dus op het wonen in Frankrijk, en aan de andere kant was er het Duitse model, waarin de natie gebaseerd was op een gezamenlijke cultuur. Beide modellen hebben zich vermengd tot de moderne natie-staat, waarbij het streven is dat één culturele of etnische groep binnen één territorium valt (Simonsen 1996:92-93). Echter, dit concept van een overeenkomende natie en staat gaat niet (meer) overal op. Toenemende migratie door het opengaan van grenzen en andere mondiale processen hebben in de hele wereld voor meer culturele diversiteit gezorgd (Eriksen 2007). Er komen dus binnen de grenzen van een land meerdere etnische groepen te wonen. Hierdoor kunnen vraagstukken ontstaan over de inhoud van de natie. Is de natie gebaseerd op civiele elementen, zoals het wonen in het land, of op etnische elementen, zoals een veronderstelde gezamenlijke afkomst of cultuur?

Dit laatste vraagstuk is ook aanwezig in Rusland, waar mondiale processen ook invloed hebben op de inhoud van de natie (Simonsen 1996). Deze thesis gaat over de manier waarop de Russische nationale identiteit wordt vormgegeven en hoe het proces van natievorming in Rusland tot uiting komt binnen de huidige context van mondialisering. Meerdere auteurs hebben het vraagstuk van Russische nationale identiteit de '*Russian Question*' genoemd: is de Russische natie gebaseerd op een etnische definitie of op een civiele definitie? (Tolz 1998; Simonsen 1996)

De natie en sport

Eén van de manieren waarop nationale identiteit onderzocht kan worden is binnen sport. Sport is namelijk op allerlei manieren verbonden met de natie: er zijn bijvoorbeeld Nederlandse hockeyelftallen, Engelse voetballers en Spaanse supporters. Mondiale processen hebben echter ook invloed gehad op sport, denk hierbij aan internationale transfers en toernooien. Spelers reizen de hele wereld over om in andere landen te spelen en er zijn vele internationale sponsors (Eriksen 2007). Toch heerst er een sterke verbondenheid als het 'eigen' land speelt en kan er een nationale trots

ontstaan. Sporters kunnen een extra druk of motivatie voelen, omdat het voor 'volk en vaderland' is (Rowe 2003):

"Russia is my home even when I am not able to be there"... "I am doing everything I can to help win that fight"... Before I retired from chess I represented Russia fighting battles on the chessboard around the world" – Gary Kasparov⁵

In de sport komt dus juist tot uiting dat er nog een sterke verbinding is met de natie en dus functioneert sport als een goed raamwerk voor de bestudering van de '*Russian Question*' (Rowe 2003).

Ook John S. Hunter (2003) stelt dat binnen de huidige commerciële en steeds globalere wereld, sport een belangrijke rol speelt in het creëren en recreëren van nationale identiteiten. Sport kan volgens Hunter gelden als symbool van de natie en hierdoor kunnen via sport nationalistische gevoelens geuit worden. (Hunter 2003). Deze thesis past de theorie van Hunter toe op de Russische casus, door te kijken naar het creëren en uiten van Russische nationale identiteit binnen twee sporten in Rusland: voetbal en schaken. In de casus 'voetbal' heeft ons onderzoek zich gericht op de supporters van FC Zenit St. Petersburg, de Russische kampioen van de afgelopen twee jaar. De voetbalsport heeft zich in de laatste jaren ontwikkeld tot de grootste sport van Rusland, waarbij zowel het nationale teams als clubteams als Zenit internationaal op de kaart zijn gezet. Aan de ene kant wordt voetbal sterk beïnvloed door mondiale processen (Eriksen 2007), maar aan de andere kant is voetbal ook een vehikel om nationale gevoelens te uiten. Dit maakt het een interessante casus om de '*Russian Question*' te bekijken. De casus 'schaken' heeft zich gericht op de schaakgemeenschap van St. Petersburg. Schaken werd tijdens de Sovjetperiode 'verbonden' met de unie en was volgens de bestuurders een uiting om de kracht van de Sovjet-Unie te laten zien (Bernstein 2012). Toen de Sovjet-Unie echter uiteenviel had deze verbinding dus ook consequenties voor de identiteit van het schaken. De schaakgemeenschap nam bijvoorbeeld sterk af in grootte en verloor haar prominente positie. Hoe zijn de schakers omgegaan met deze verandering? Hoe wordt de oude Sovjet sport geplaatst in een context vol mondiale processen? Het verliezen van deze positie heeft geleid tot een zoektocht naar een nieuwe identiteit van schaken binnen het 'nieuwe' Rusland.

⁵ Kasparov op Facebook: juni 2013

De vraag die we beantwoorden in dit onderzoek is:

'Hoe komt de 'Russian Question' tot uiting bij voetbalsupporters en schakers in de identificatie met hun club en sport in St.Petersburg?'

We hebben deze vraag beantwoord door te kijken naar de relatie tussen de club- en gemeenschapsidentiteit van onze doelgroepen en de Russische nationale identiteit, maar ook naar de verschillende visies op en uitingen van deze Russische nationale identiteit. Hierbinnen hebben we ook gekeken naar het belang van etnische en civiele elementen. We zijn dus op zoek gegaan naar de betekenis van de uitspraak van schaker Sasha: 'Dat zijn pas Russen!'⁶

De theoretische relevantie van ons onderzoek ligt in de mogelijkheid om de theorie verder te brengen: we willen bijdragen aan het debat over het (re)creëren van nationale identiteiten binnen deze veranderende wereld. We denken dat antropologisch onderzoek hierbij van pas kan komen, omdat veel auteurs een 'top-down' benadering van de natie gebruiken en er dus weinig onderzoek is gedaan met een 'bottom-up' benadering. De focus heeft naar onze mening teveel gelegen op de elite in plaats van op de 'gewone' bevolking. Daarnaast suggereren meerdere auteurs dat er meer antropologisch onderzoek moet komen naar de relatie tussen de natie, identiteit en sport (Hunter 2003; Thompson 2011). We willen dus ook bijdragen aan het theoretische debat over deze relatie. De maatschappelijke relevantie van het onderzoek is dat we kijken naar de manier waarop mensen omgaan met het 'probleem' van het ontbreken van een duidelijke nationale identiteit. Onderzoek hiernaar kan bijdragen aan het oplossen van vraagstukken betreffende nationale identificatieprocessen. Daarnaast belichten we de rol die sport kan spelen bij het creëren van een nationale identiteit. Kennis hierover helpt bij het begrijpen van de maatschappelijke rol die sport kan spelen. Het doel van het onderzoek is dus om bij te dragen aan het debat over nationale identiteit en de rol die sport daarbij speelt. Op deze manier proberen we ook om maatschappelijke problemen rondom nationale identificatie beter te begrijpen.

⁶ Informeel gesprek met Sasha 19-04-2013

Methoden en technieken

Bij het verkrijgen van onze data hebben wij gebruikt gemaakt van participerende observaties, conversaties & informele gesprekken en interviews (zowel open als semigestructureerd). Onder voetbalsupporters hebben we participierend geobserveerd door het bijwonen van wedstrijden en trainingen, het doen van een stage bij FC Zenit en het bezoeken van supporterskroegen. Het niet beheersen van de taal bleek hierbij een probleem. Hierdoor verliep het participierend observeren in sommige gevallen stroef, omdat informele gesprekken niet zomaar tot stand kwamen. Dit hebben we opgelost, door gericht op zoek te gaan naar voetbalsupporters die Engels spraken en door het vrijwillig stage lopen bij de club. Deze stage was ook een oplossing voor de moeilijke toetreding tot verschillende supportersgroepen. Onder schakers hebben we participierend geobserveerd door mee te doen aan clubavonden en toernooien van verschillende schaakclubs, het bezoeken van schaakscholen en thuis bij schakers te trainen. Taal leverde ook hier problemen op, omdat de communicatie soms moeilijk ging. Ook hier losten we dit probleem op door in het begin op zoek te gaan naar Engelssprekende schakers. Later bleek ook dat het niveau van ons Russisch goed genoeg was voor het voeren van simpele informele gesprekken. Bij meerdere interviews met schakers hebben we gebruik gemaakt van tolken, terwijl dit bij voetbalsupporters niet het geval was. Deze keuze hebben we gemaakt, omdat er in de schaakgemeenschap niet genoeg Engelssprekende informanten waren, terwijl onder voetbalsupporters er wel genoeg Engelssprekenden waren. Het kan dus zijn dat bij beide populaties de validiteit van de data enigszins beïnvloed is door de keuze voor onze informanten. Het feit dat we Engelssprekende voetbalsupporters hebben gesproken kan ertoe geleid hebben dat we vooral internationaal georiënteerde informanten hebben gesproken en daardoor een andere beleving van nationale identiteit hebben gehad. Het gebruik van tolken bij de populatie van schakers kan ertoe geleid hebben dat er data is achtergebleven of verdraaid in de vertaling. In het begin van ons onderzoek hebben we tijdens interviews vooral gebruik gemaakt van topics. Later in het onderzoek bleek dat we ontbrekende data beter konden verkrijgen door gerichte interviewvragen.

Onze thesis is opgebouwd uit verschillende hoofdstukken, waarin de theoretische en empirische data gepresenteerd zullen worden. Hoofdstuk 1 gaat in op de theoretische onderbouwing van het onderzoek: hier zullen we de belangrijkste theorieën en

concepten voor het debat over nationale identiteit en sport uiteenzetten. We zullen ingaan op identiteitsvorming, etniciteit, nationale identiteit, mondialisering en uiteindelijk de relatie tussen nationale identiteit en sport. In hoofdstuk 2 zullen we deze theorieën toepassen op onze casus, Rusland, en gaan we in op onze keuze voor St. Petersburg. In hoofdstuk 3 wordt de empirische data over de casus 'voetbal' gepresenteerd en in hoofdstuk 4 wordt de empirische data over de casus 'schaken' uiteengezet. In hoofdstuk 5 zullen we deze data met elkaar vergelijken en met elkaar in discussie laten gaan. Uiteindelijk zullen we hier ook een conclusie uit trekken in relatie tot onze vraagstelling.

1. Het vraagstuk van een nationale identiteit

Nationale identiteit en 'de natie' zijn concepten die een belangrijke rol spelen wanneer mensen zich afvragen wie ze zijn. In dit hoofdstuk zullen we kijken naar de belangrijkste begrippen en concepten die een rol spelen met betrekking tot nationale identiteit en de natie. We zullen kijken naar het begrip 'identiteit', daarna gaan we in op het begrip 'ethniciteit' en de manier waarop dit een rol kan spelen binnen nationale identiteit en de natie. De natie kan namelijk op zowel etnische als civiele aspecten gebaseerd zijn. Ook zullen we kijken naar de invloed van mondialiseringsprocessen op de visies op de natie. Uiteindelijk zullen we deze verschillende begrippen linken aan sport en laten zien dat door middel van sport de zoektocht naar nationale identiteit gevormd en geuit kan worden.

1.1 Identiteitsvorming

De identiteit van een individu verandert continu. Dit is zo, omdat levensomstandigheden ook veranderen (Bloom 1990). Mensen gaan op zoek naar nieuwe identiteiten of beschermen juist identificaties die ze eerder hebben gemaakt. Habermas stelt bijvoorbeeld dat individuen continu bezig zijn met zelfreflectie om zichzelf op die manier betekenis te geven binnen hun omgeving. Juist doordat iemand op zoek is naar een identiteit, creëert hij deze ook en dus vindt hij die (Habermas in Bloom 1990:41).

In het begin van het leven van een individu zijn er maar twee andere identiteiten waaraan het individu wordt blootgesteld volgens Freud: de vader en de moeder. Als het individu echter ouder wordt, verandert dit. Uiteindelijk, als het individu de samenleving is "binnen getreden", komen er meer associaties dan alleen die met de ouders (Freud in Bloom 1990). Het individu wordt bloot gesteld aan allerlei andere identiteiten in de omgeving. Vanaf dat moment doet hij ervaring op die niet gebaseerd is op alleen de ouders. De basis concepten en categorieën van identiteit zijn gelinkt aan deze ervaringen als levende en functionerende mensen in een omgeving (Lakoff 1987 in Cohen 2000:21). Door ontmoetingen ontstaan er gedeelde identificaties met andere individuen. In deze situaties bestaat volgens Bloom (1990) de kans dat een individu

zich met anderen gaat verbinden. Ze zullen als groep samen gaan handelen en hun nieuwe groepsidentiteit beschermen.

Fredrik Barth legt het ontstaan van deze groepsidentiteiten uit aan de hand van het "*boundary model*" (Cohen 2000). Dit model is gebaseerd op de aanname dat de mens een "gereedschap hanteerder" is. Op het moment dat een individu zijn fiets (gereedschap) gebruikt, verandert bijvoorbeeld de grens van zijn identiteit, zodat de fiets er binnen valt. "*Have you not perhaps had that odd shadow of a feeling, as you park your bike, of leaving behind a part of yourself?*" (Barth in Cohen 2000:22). Dit kan ook het geval zijn bij land, of uiteindelijk een sociale groep. De grens die iemands identiteit schetst, creëert een scheiding van wat binnen de grens valt en dus ook wat er buiten valt. Het al dan niet aanhangen van een groepsidentiteit is dus gebaseerd op de binding van grenzen die door het individu zelf geconstrueerd zijn en de grenzen van de groepsidentiteit. Bij voldoende binding worden de grenzen uitgebreid en ontstaat er een nieuw onderdeel van de eigen identiteit: de groepsidentiteit. Deze identiteit omvat een bepaalde sociale groepering en onderscheidt het van andere groepen en van de sociale omgeving. Het is echter wel zo dat deze grenzen elkaar overlappen en door elkaar lopen (Wieseltier 1994). Barth illustreert dit aan de hand van een voorbeeld over twee burens die, gescheiden door een heg (grens 1), een vriendschappelijk gesprek voeren (grens 2).

Identiteit wordt dus continu beïnvloed. Door ontmoetingen met andere individuen kan men door gedeelde identificatie verbonden worden. Op deze manier ontstaan groepen met een gedeelde groepsidentiteit. Een dergelijke gedeelde identificatie kan gevonden worden in 'etniciteit'. Omdat we later ingaan op het debat over nationale identiteit, waarbij etniciteit een belangrijke rol speelt, is het belangrijk om duidelijk te krijgen wat etniciteit precies inhoudt en welke processen een rol spelen bij etniciteitsvorming en uiting.

1.2 Identiteit en etniciteit

Het concept 'etniciteit' heeft sinds de jaren '60 een belangrijke plaats ingenomen binnen de antropologie en de studie van identiteit. De term is niet alleen binnen de wetenschap

belangrijk geworden: gewelddadige conflicten als die in Bosnië-Herzegovina en Rwanda zijn aangemerkt als 'etnische conflicten' (Eriksen 2010:1-2). Maar wat houdt etniciteit precies in? De term is afgeleid van de oude Griekse term '*Ethnos*', wat 'natie' of 'volk' betekent (Jenkins 1997:9). Een van de eerste auteurs die de term gebruikte was Max Weber. Hij stelt dat 'raciale identiteit' alleen een groep creëert als het door anderen als bedreiging wordt beschouwd. Dit leidt tot de aanname dat de identiteit van groepen dus vaak gebaseerd is op iets anders: Weber noemt dit etnische groepen. Deze etnische groepen zijn gebaseerd op het geloof dat de mensen binnen de groep een gezamenlijke afkomst hebben (Weber in Gibernau & Rex 1997:15-18). Weber stelt echter wel dat deze etnische groepen vooral gevormd werden om politieke doelen te bereiken. Weber's theorie werd en wordt nog steeds vaak gebruikt, maar de term 'eticiteit' werd pas echt wijdverspreid binnen de antropologie door Fredrik Barth en zijn tekst '*Ethnic Groups and Boundaries*' (1969), die we al eerder hebben aangehaald. Barth beargumenteert dat etniciteit niet gebaseerd is op de culturele kenmerken van een etnische groep, maar op de culturele verschillen tussen etnische groepen en de manier waarop deze verschillen worden bepaald door relaties. De focus ligt dus niet op de inhoud (de zogenoemde '*cultural stuff*'), maar op de interactie tussen etnische groepen waardoor de grenzen van groepen worden bepaald (Barth 1969 in Jenkins 1997:12). De theorie van Barth is het beginpunt van bijna alle antropologische studies naar etnische groepen geworden. De relaties tussen etnische groepen is een voorwaarde geworden voor het bestaan van etniciteit: (minimaal) contact met een andere groep is voor een etnische groep nodig om te kunnen aantonen wat de culturele verschillen zijn (Eriksen 2010:16). De theorieën van Weber en Barth komen samen in de definitie van Eriksen (2010):

'Ethnicity simply refers to aspects of relationships between groups which consider themselves, and are regarded by others, as being culturally distinctive.' (Eriksen 2010:5).

In deze definitie komt naar voren dat het bij etniciteit zowel draait om het groepsgevoel binnen de groep als het groepsgevoel dat wordt toegekend door anderen. We zullen deze definitie gebruiken als we het over etniciteit en etnische groepen hebben.

Het argument dat etniciteit voor een groot deel om verschillen draait, zorgt er voor dat er processen moeten zijn die mensen gebruiken om deze verschillen aan te geven. Dit is het proces van in- en uitsluiting of het bepalen van 'Wij' en 'Zij' (Eriksen 2010:23). Een van de meest invloedrijke auteurs als het gaat om de 'wij' vs. 'zij' distinctie is Edward Saïd (1978). Hij stelt dat de 'Oriënt', refererend aan het Midden-Oosten, als de 'Ander' van Europa en Amerika is gemaakt en hierdoor een belangrijke rol heeft gespeeld in het definiëren van wat de 'westerse' identiteit inhoudt. Hij noemt dit 'oriëntalisme' (Saïd 1978:1-2). Dit proces van etnische identificatie kan dus geplaatst worden binnen het grotere proces van groepsidentificatie en sociale categorisatie: etniciteit kan zowel voor mensen binnen een groep als mensen buiten een groep een manier zijn om zichzelf te identificeren of anderen te categoriseren (Jenkins 1997:23). Bulmer (1986) noemt enkele onderdelen van etniciteit: afkomst, herinneringen aan een gezamenlijk verleden en andere aspecten van groepsidentiteit zoals verwantschap, religie, taal, gezamenlijk territorium, nationaliteit of fysieke verschijning (Bulmer in Ratcliffe 1994:6). Deze factoren zijn echter veranderbaar, wat ervoor zorgt dat de basis van een etnische groep varieert (Ratcliffe 1994:6-7). Moerman (1965) gaat ook in op de verschillende factoren, maar hij stelt uiteindelijk dat het belangrijkste is dat iemand zichzelf lid noemt van de etnische groep. Voor hem hoeven etnische groepen niet per se cultureel verschillend zijn: het gaat erom dat door minimaal contact etnische groepen het idee krijgen dat ze verschillend zijn (Moerman in Guibernau & Rex 1997:38-39). In de theorieën over etniciteit komt verder naar voren dat er een problematische relatie is tussen etniciteit en 'ras': sommigen stellen dat beide termen samenvallen. Weber maakt het verschil tussen de concepten al in zijn eigen theorie. In het geval van identificatie en categorisatie ligt een belangrijk verschil: bij ras gaat het vaak om categorisatie door anderen, terwijl het bij etniciteit om zowel identificatie als categorisatie draait (Jenkins 1997:23).

In het volgende stuk zullen we ingaan op de link tussen etniciteit en natievorming. Hier zullen we kijken naar de manier waarop etniciteit een rol kan spelen in de definitie van de natie en dit tegenover een meer staatsgerichte of burgerlijke definitie van de natie stellen.

1.3 Natie en etniciteit

Dat naties bestaan is gegeven, maar hoe ze bestaan en hoe dat tot stand is gekomen is een interessante discussie (Brubaker 1996). Voordat we ingaan op wat de natie is, stellen we dat naties geconstrueerd worden door persoonlijke ervaringen en omstandigheden van mensen: *"In brief, my argument was that people construct the nation through the medium of their own experience, and in ways which are heavily influenced by their own circumstances"* (Cohen 2000:146). Als deze persoonlijke ervaringen en omstandigheden dus veranderen, heeft dit consequenties voor de natie en haar identiteit (Cohen 2000). De natie wordt door Anderson (2006) gedefinieerd als een verbeelde politieke gemeenschap: verbeeld in de zin van soeverein en gelimiteerd. Het is een verbeelde gemeenschap, omdat de leden van de natie de meeste andere leden nooit zullen ontmoeten of zelfs maar horen. Ondanks dit is er toch bij ieder lid van de natie een beeld van een gemeenschap met 'zijn allen'. De natie is verbeeld als gelimiteerd, omdat zelfs de grootste natie ergens een (elastische) grens heeft waarachter een nieuwe natie begint. Geen enkele natie omvat alle mensen en dus is de omvang gelimiteerd (Anderson 2006:7). De natie is verbeeld als soeverein, omdat het afstamt uit de tijd dat hiërarchische systemen werden vervangen door het idee van "gelijk en vrij zijn". *"The gage and emblem of this freedom is the sovereign state"* (Anderson 2006: 7). Dit concept van de natie zullen wij hanteren.

In het debat over de rol van etniciteit binnen een natie is er de visie dat de natie en etniciteit verbonden zijn. Zo stelt Gellner (1978) dat een natie gedomineerd wordt door een etnische groep. Eventuele overige etnische groepen zullen bijna allemaal assimileren, om zo de voordelen van deze dominante groep te kunnen ervaren (Eriksen 2010:119). De identiteitskenmerken van deze dominante etnische groep (zoals taal of religie) zijn ingebed in de officiële symbolen van de natie. Anderson (2006) sluit zich hier in grote lijnen bij aan. Beide stellen dat naties ideologische constructies zijn die een link forceren tussen een culturele groepering en een staat. Naast het in de inleiding genoemde voorbeeld van Duitsland geeft Eriksen (2010) als voorbeeld voor een dergelijke staat het land Noorwegen. Het land, dat pas in 1905 van Zweden werd afgescheiden, is gebaseerd op culturele veronderstellingen. Het Deens werd vervangen door een nieuwe taal, "Nynorsk", gebaseerd op Noorse dialecten. Het invoeren van een

nieuwe taal kan een belangrijk aspect zijn van nationalistische bewegingen, omdat het een sterk symbool van culturele eenheid is. Volgens Eriksen zou je kunnen stellen dat de stedelijke Noren op het gebied van cultuur meer gemeen hadden met de stedelijke Zweden of Denen dan met de rurale Noren. Zo leek bijvoorbeeld de taal in 1990 meer op Deens dan op de landelijke dialecten van Noorwegen. De "verbeelde" Noorse volksverhalen, hierboven genoemde taal en andere etnische kenmerken zijn de fundamenteën geweest voor nationalisten in het realiseren van deze staat (Eriksen 2010). De natie wordt neergezet als een grote familie, waar 'stoute' kinderen worden bestraft door de wetgeving. Lidmaatschap van deze familie is door etniciteit (een soort vervanger voor het vroegere 'kinship') bepaald (Eriksen 2010).

Een andere invalshoek van het debat is dat een natie niet per se gebaseerd hoeft te zijn op etniciteit (Eriksen 2010). De natie is in deze situatie gebaseerd op civiele fundamenteën. Parekh (1995) gaat in op de politieke identiteit van een territoriale staat. Hij vermijdt het woord 'natie', omdat dit begrip volgens hem een cultureel etnische lading heeft die niet altijd correct is. Hij beschrijft de Amerikaanse politieke identiteit als een identiteit gebaseerd op een civiele notie: *"... the American political identity is defined in political not ethnic terms. To be patriotic is to be loyal not to the American Volk but to the American way of life, which is only partially articulated in its Constitution"* (Parekh: 1995: 262). Ook Simonsen geeft een soortgelijk argument: *"in France, an idea of citizenship was born with the revolution, an idea which basically claimed that the legitimacy of the regime had to be founded on popular support, not on dynastic tradition"* (Simonsen 1996:92). De identiteit wordt bepaald door het heersende beeld van wat het inhoudt om een Amerikaanse of Franse burger te zijn. Het staat open voor iedereen, maar stelt wel eisen (Parekh 1995).

De rol die etnische of civiele aspecten spelen binnen een natie, staan echter niet vast. Dit is goed te zien in het geval van een natie-staat. In dergelijke natie-staten wordt er volgens Baumann (1999) een 'super etniciteit' geconstrueerd. De leden van de natie gaan op zoek naar nieuwe elementen om de natie op te baseren en zo de oude etnische afkomst teniet te doen. In Europa baseerde men deze 'super etniciteit' bijvoorbeeld op de traditie van de verdelingsfunctie van de staat, welvaart hebben, of publieke tolerantie voor staatsbureaucratie (Baumann 1999: 36). In het eerder genoemde

voorbeeld van Amerika was er echter geen dergelijke basis voor het creëren van een super etniciteit en moest men zich op andere aspecten richten: "*what made America grow into a unified state were vastly divergent regional histories of settlements and conquest, ethnocide and slavery, and, latterly, an unequal but also unbridled competition for economic self-gratification*" (Baumann 1999:36). Iedere natiestaat creëert volgens Baumann dus een super etniciteit, gebaseerd op aspecten die zowel civiel als etnisch kunnen zijn. De natie wordt dan op deze aspecten gebaseerd en ze kunnen situationeel worden ingezet. De rol die is weggelegd voor etnische of civiele aspecten binnen een natie kan hierdoor dus veranderen (Baumann 1999).

De nationale identiteitsvorming is sterk beïnvloed door de (recente) mondiale processen. We zullen hier nu verder op ingaan.

1.4 Mondialisering en de natie

Processen ten gevolge van mondialisering hebben de laatste decennia invloed gehad op de identiteit van mensen: "*Globalization as a concept refers both to the compression of the world and the intensification of consciousness about the world as a whole*" (Robertson 1992 in Eriksen 2007:4). Dit proces heeft dus naast het "concrete" element van het begrip, ook het "verbeeldingsaspect". Individuen krijgen dus meer bewustzijn van de wereld als geheel en van haar inwoners. Door processen als "*disembedding*", "*interconnectedness*" en migratie krijgt een individu meer contact met andere invloeden (Eriksen 2007: 8). '*Disembedding*' houdt in dat sociale relaties uit hun lokale context van interacties worden gehaald en opnieuw worden geconstrueerd '*across indefinite spans of time-space*' (Eriksen 2007:31). Het draait om het steeds abstracter wordende karakter van communicatie en objecten, waarbij hun herkomst onduidelijk wordt en hun voorkomen uitbreidt. '*Interconnectedness*' slaat op het feit dat de netwerken die mensen over verschillende continenten verbinden ieder jaar intenser, sneller en wijder worden (Eriksen 2007).

Als we nu de eerder genoemde theorie van Freud bekijken, realiseren we dat door de gevolgen van mondialisering het aantal verschillende identiteiten waaraan een individu wordt blootgesteld ook toeneemt. Dit kan resulteren in allerlei verbeeldingen over

verbonden zijn met anderen, los van concrete plaats of tijd. Deze blootstelling heeft het lastig gemaakt om het punt van Gellner over assimilatie van overige etnische groepen aan te houden. De bestaande diversiteit van etnische groepen in een natie wordt steeds groter en er vindt minder snel assimilatie plaats door de eerder genoemde verbeelding via transnationale en wereldwijde media (Eriksen 2010). De natie zal gebaseerd worden op civiele elementen, terwijl mensen de natie niet meer aan etniciteit zullen koppelen. Door de grote diversiteit van etnische groepen, zal de groei van interetnische huwelijken toenemen. Op deze wijze zullen er meer mensen met een 'gemixte' etnische groep ontstaan. Mocht deze trend door zetten, zou dit het einde kunnen betekenen voor etniciteit zoals het vandaag de dag bekend staat. Er zal wel een gedeelde identiteit zijn op basis van etniciteit via verbeelding, maar niet meer per se via de natie: *"I am not saying that the ethnic element in nationhood is about to go away due to globalization and the eradication of 'radical cultural difference', only that there is no necessary link between national identity and ethnic identity"* (Eriksen 2010:142).

De toenemende diversiteit van etnische groepen kan echter ook een andere reactie teweeg brengen (Eriksen 2010). Barth's (1969) model stelt namelijk dat etniciteit gebaseerd is op culturele verschillen. Als de culturele verschillen door de gevolgen van mondialisering toenemen, kan de waarde die aan etniciteit wordt gegeven dus wijzigen. Dit kan leiden tot een situatie waarbij iedereen zich af zet tegen het idee van 'hetzelfde' zijn (Eriksen 2007). Er wordt afgezet tegen de bedreiging van de 'massa identiteit' en daardoor wordt er extra nadruk gelegd op de eigen identiteit, waar etniciteit een belangrijk onderdeel van is. Door het eerder genoemde proces van in- en uitsluiting (Eriksen 2010) zou dit kunnen leiden tot een (her)indeling van groepen gebaseerd op etniciteit. Een voorbeeld van een poging tot het creëren van een dergelijke indeling kan volgens Bloom (1990) worden gezien in de opkomst van nationalistische partijen die de autochtone etniciteit proberen te benadrukken en andere etnische groepen als bedreiging schetsen. Ook komen deze bewegingen volgens Bloom vaak met een duidelijke strategie om de identiteit te beschermen tegen de 'externe bedreiging'. In dergelijke gevallen zouden de processen ten gevolge van mondialisering juist kunnen zorgen voor een grotere rol van etniciteit binnen een natie, omdat men deze gedeelde identificatie belangrijker gaat vinden. Ook David H. Kaplan (1999) stelt dat mensen als reactie op mondiale processen hun eigen identiteit gaan benadrukken, waarbij hij laat

zien dat dit ook kan op regionaal niveau. Het creëren van grotere verbondenheid die etniciteit of naties overstijgt, kan ertoe leiden dat groepen meer gaan refereren aan hun identiteit op een kleinere schaal. Hij noemt als voorbeeld Catalonië en Wales (Kaplan 1999:43).

Het concept van nationale identiteit kan ook verbonden worden met sport. In de volgende paragraaf zullen we kijken naar de manier waarop binnen sport de vorming en uiting van nationale identiteit naar voren komt.

1.5 Nationale identiteit en sport

Er zijn verschillende visies over de rol van sport binnen deze globale wereld. Eriksen (2007) stelt dat sport sterk beïnvloed wordt door mondiale processen. Hij neemt voetbal als voorbeeld: het feit dat teams steeds meer spelers hebben uit andere landen dan het land waar dit team speelt, dat spelers zich laten naturaliseren om voor een ander land te kunnen spelen en het feit dat het supporter zijn van een team niet gekoppeld is aan teams uit je eigen land (Eriksen 2007:82-84). Rowe (2003) is terughoudender hierin. Hij stelt dat de sociale institutie van sport zo sterk gericht is op het creëren van verschillen dat sport geen vehikel van mondialisering kan zijn (Rowe 2003:282). Volgens Rowe zijn sport en de natie historisch gebonden aan elkaar, zowel betreffende de traditionele sportsfeer in een land als het (agressief) uiten van nationale identiteit in de arena van de globale sport. Een goed voorbeeld hiervan is het gebruiken van de nationale vlag tijdens sportwedstrijden. Hij stelt ook dat sport sterk afhankelijk is van de natie, omdat het voornamelijk wordt gespeeld binnen nationale competities. Als er op internationaal niveau wordt gespeeld, wordt er ook altijd gerefereerd aan het nationale aspect van een speler, club of team (Rowe 2003:284-286). Ook John S. Hunter (2003) stelt dat in de huidige globale tijd, sport een belangrijke factor is in het (re)creëren van nationale identiteiten (Hunter 2003:422). Hij brengt echter wel enige nuance aan: hij stelt dat er sprake is van een 'identiteitscontinuüm', waarbij aan de ene kant een sterke notie van nationale identiteit zit en aan de andere kant een wat zwakkere notie van nationale identiteit. De sterke notie relateert hij aan een supporter die met de nationale vlag zwaait vanuit politiek oogpunt, de zwakkere notie relateert hij aan het feit dat een 'buitenlander' coach kan zijn van een nationaal team (Hunter

2003:414-415). John Hoberman (2007) stelt dat sport vooral als symbool van de natie kan dienen. Winst op een ander nationaal team kan ertoe leiden dat er nationalistische gevoelens omhoog komen in de samenleving. Hoberman laat zien dat zelfs in Noorwegen, volgens hem normaal een land dat weinig nationalisme laat zien, nationalistisch en patriottistische gevoelens omhoog kwamen na de winst in een voetbalwedstrijd tegen Engeland (Hoberman in Tomlinson 2007:124-128). Deze symboliek van de natie komt ook naar voren door middel van volksliederen en emblemen, zowel bij nationale teams als bij clubteams. Deze symbolen van (nationale) identiteit spelen een belangrijke rol in de identificatie met een team (Hunter 2003:416). Aansluitende bij dit laatste punt, maakt Alan Bairner (2009) misschien wel het belangrijkste punt wat aansluit bij onze theorie over nationale identiteit. Hij stelt dat sport een 'raam' is waardoor we allerlei sociale verschijnselen kunnen zien. Specifiek op nationale identiteit gericht, kunnen we binnen de sport de relevantie van 'etnisch' en 'civiel' nationalisme zien. Door middel van sport verkrijgen we dus informatie over de ontwikkeling van de natie en nationale identiteit in een bepaald land (Bairner 2009:228).

Meerdere auteurs hebben door middel van specifieke casussen laten zien hoe sport een 'raamwerk' kan zijn voor uiting en creatie van nationale identiteit (Danforth 2001; Horak & Spitaler 2003; Kotnik 2007). Loring M. Danforth (2001) gaat in op de casus van Australië. Volgens hem zijn er twee noties van de Australische natie: de ene notie gebaseerd op Australische etniciteit, de andere notie gebaseerd op Australisch multiculturalisme. Deze twee noties zijn volgens Danforth in conflict met elkaar en dit komt volgens hem tot uiting in Australisch voetbal. De etnische notie komt naar voren in het feit dat meerdere voetbalclubs zich vereenzelvigen met een bepaalde etnische groep (als voorbeelden worden een 'Griekse' en 'Macedonische' club gebruikt) en de multiculturele notie komt naar voren in het feit dat de voetbalbond probeerde om etniciteit weg te krijgen uit de voetbalsport (Danforth 2001).

Concluderend kunnen we stellen dat sport een belangrijke rol kan innemen in het (re)creëren en uiten van nationale identiteit.

In het volgende hoofdstuk zullen we bekijken hoe de theorieën over identiteit, etniciteit, nationale identiteit en uiteindelijk de relatie tussen sport en nationale identiteit een rol spelen binnen de context van ons onderzoek, St. Petersburg.

2. 'The Russian Question'; het vraagstuk van een Russische nationale identiteit

Rusland heeft in de afgelopen twintig jaar grote veranderingen ervaren op zowel het gebied van nationale identiteit als op de identiteit van de Russische sport. In dit hoofdstuk zullen we hiernaar kijken in de overgang van Sovjet-Unie naar Rusland. Ook zullen we ingaan op de stad van ons onderzoek, St.Petersburg.

2.1 Nationale identiteit in Rusland: de 'Russian Question' in de overgang van Sovjet naar post-Sovjet

Rusland was vanaf 1917 onderdeel van de Sovjet-Unie, waarbinnen meerdere nationaliteiten en etnische groepen woonden (Simonsen 1996:95). De Sovjet-Unie werd nooit als een natie gezien, maar als een supranationale entiteit gebaseerd op communisme en burgerschap (Brubaker 2000:28). Er was geen sprake van een etnische definitie van de 'natie', omdat de Sovjetnatie niet bestond, maar van een staatsgerichte of civiele notie van de Sovjet-Unie. Echter, Brubaker (2000) stelt dat er geen enkele staat zo ver is gegaan in het institutionaliseren en zelfs uitvinden van nationaliteit en natievorming op sub-staat niveau. Hij noemt hierbij twee verschillende concepten: etnoterritoriaal federalisme (het onderverdelen van de Sovjet-Unie in vijftien gedeeltelijk soevereine nationale gebieden) en persoonlijke nationaliteit (van iedere burger moest bekend zijn welke nationaliteit hij of zij had) (Brubaker 2000:29-31). De onderverdeling in nationale gebieden leidde tot 'nationale symbolen' als vlaggen, volksliederen en taal (Brudny & Finkel 2011:817), terwijl iemands nationaliteit in het paspoort kwam te staan (Simonsen 1999:1069). Het kon dus bijvoorbeeld voorkomen dat mensen met de persoonlijke Russische nationaliteit in het soevereine Estse nationale gebied woonden. Hier zien we de tweestrijd van de 'civiele' en de 'etnische notie' van de natie weer terug: de nationale gebieden als civiel en de persoonlijke nationaliteit als etnisch waren in strijd met elkaar, omdat niet ieder gebied alleen bewoond werd door mensen met een gezamenlijke nationaliteit (Brubaker 2000:36).

De Russische 'staat' was bijzonder in dit geheel, omdat Rusland sinds 1917 het centrum was van de Sovjet-Unie en werd gezien als de 'lijm' van het rijk. De hele Sovjet-Unie

stond onder invloed van Rusland, wat echter tot gevolg had dat de Russische 'staat' zich niet zo ontwikkelde als de andere federale staten: het volkslied, de vlag en de taal waren gekoppeld aan die van de Sovjet-Unie (Finkel & Brudny 2011:818). In Rusland was er dus geen sprake van het ontwikkelen van een nationale identiteit, waar dit in de andere federale staten wel gebeurde.

In 1991 viel de Sovjet-Unie uiteen. Het feit dat de verschillende federale staten zich voor de val steeds meer als 'natie' gingen definiëren was hierin erg belangrijk, omdat dit conflicteerde met idee van de Sovjet-Unie (Brubaker 2000:41). Ook inmenging van 'Westerse' ideeën over politiek en economie gingen door mondialiseringsprocessen een rol spelen (Finkel & Brudny 2011:819). Zo stelt Simonsen dat de constante impulsen vanuit het Westen hebben gezorgd voor een grote druk op het definiëren van de natie en de staat in Rusland (Simonsen 1996:97). Deze nieuwe situatie leidde er toe dat de Russen op zoek moesten naar een 'nieuwe' Russische nationale identiteit; het debat hierover wordt ook wel de '*Russian Question*' genoemd (Simonsen 1996; Pain 2000; Tolz 1998). Simonsen (1996) stelt dat het gaat om de positie van etnische Russen in relatie tot andere groepen binnen de staat. Hij laat zien dat er twee vertalingen van het woord 'Russisch' zijn: '*russkiy*' als etnisch en '*rossiyskiy*' als territoriaal (Simonsen 1996:91). Hier zien we weer de discussie over de etnische of civiele notie van de natie. Tolz (1998) stelt dat er in het huidige debat onder intellectuelen en politici vijf definities van de Russische natie naar voren zijn gekomen: Rusland als natie gebaseerd op de creatie van een supranationale staat (binnen de grenzen van de Sovjet-Unie), Rusland als natie van Oostelijke Slaven (op basis van gezamenlijke afkomst en cultuur), Rusland als natie van Russisch sprekenden (onafhankelijk van etnische afkomst), Rusland als raciale natie en Rusland als civiele natie (op basis van loyaliteit aan de constitutie en onafhankelijk van etniciteit of cultuur) (Tolz 1998:994-996). Sommige visies die Tolz noemt sluiten dus aan bij de etnische notie van de natie, waar andere visies juist bij de civiele notie van de natie aansluiten. Ook Simonsen geeft aan dat er een debat is over de Russische nationale identiteit, betreffende het territorium van Rusland. Volgens hem zijn hier meerdere meningen over, waarbij sommigen meer op etniciteit en sommigen meer op de staat gebaseerd zijn (Simonsen 1996:99). Zowel Tolz als Simonsen geven dus aan dat het debat rond de Russische nationale identiteit geplaatst kan worden binnen het debat over de etnische en civiele notie van de natie.

Uit ons theoretisch kader komt naar voren dat sport als raamwerk en spiegel kan gelden voor sociale processen. Hoe is de zoektocht naar een Russische nationale identiteit zichtbaar binnen de Russische sport? In de volgende paragrafen zullen we ingaan op deze relatie. Eerst gaan we in op sport in de Sovjet-Unie en daarna op de sporten binnen ons onderzoek (voetbal en schaken) in het huidige Rusland en specifiek in St. Petersburg.

2.2 Nationale identiteit en sport in de overgang van Sovjet naar post-Sovjet

James Riordan (1980) stelt dat sport in de Sovjet-Unie een andere rol innam dan in de Westerse wereld. Waar het in de Westerse wereld draaide om plezier en (vaak) commercie, ging het in de Sovjet-Unie om patriotisme, internationale erkenning en natievorming. Sport was een serieuze zaak in de Sovjet-Unie (Riordan 1980:1-4). De civiele notie van de Sovjet-Unie kwam naar voren in de verplichting om te sporten: een van de ideeën hierachter was dat dit zou leiden tot verbroedering van etnische groepen (Riordan 1980:13). Echter, Sugden & Tomlinson (2000) laten zien dat sport, in het geval van voetbal, ook werd gebruikt door de niet-Russische mensen om hun idee van een eigen natie te promoten; wedstrijden in onder andere Kiev, Tbilisi of Vilnius werden gebruikt om nationalistische gevoelens te uiten. Maar ook het aanhangen van teams in Rusland was een manier om te protesteren tegen de heersende orde (Sugden & Tomlinson 2000). Sport was ook in de Sovjet-Unie al gerelateerd aan nationale identiteit, hoewel dit vooral om de niet-Russische staten ging.

Na de val van de Sovjet-Unie veranderde ook de rol van sport. Het openstellen van de grenzen en de daaropvolgende migratie zorgde ervoor dat veel grote Russische sporters naar het buitenland vertrokken, omdat ze daar meer geld konden verdienen. In de Russische sport was hierdoor in de jaren '90 sprake van een teloorgang. Net als dat er een zoektocht naar een Russische nationale identiteit ontstond, was er ook een zoektocht naar de identiteit van de Russische sport. Bijvoorbeeld de identiteit van de schaaksport, die gekoppeld was aan de identiteit van de Sovjet-Unie, veranderde sterk door het wegvallen van deze Sovjet-Unie. De identiteit van de voetbalsport werd daarentegen steeds belangrijker in het nieuwe Rusland.

We zullen nu ingaan op de overgang binnen deze sporten in de plaats van ons onderzoek, St. Petersburg. Deze stad, die ook wel het 'Venetië van het Noorden' wordt genoemd, is wat betreft sport bekend vanwege haar rijke schaakverleden en als thuis van een steeds groter wordende voetbalclub: FC Zenit.

2.3 De stad van Peter de Grote: St.Petersburg

St.Petersburg werd in 1703 gebouwd door tsaar Peter de Grote als 'raam op het Westen'. De tsaar had een grote reis gemaakt door Europa, waar hij veel had gezien van de Europese architectuur. Hij bouwde de stad dus ook naar Europees voorbeeld: St.Petersburg heeft hierdoor altijd een Europees element gehad. Vanaf het begin van de 18^e eeuw tot 1918 was het de hoofdstad van Rusland. Toen de Bolsjewieken aan de macht kwamen, werd Moskou de nieuwe hoofdstad. Sindsdien is St.Petersburg de tweede stad van Rusland geweest ⁷.

2.3.1 Voetbal in St.Petersburg

Hoewel voetbal in de Sovjet-Unie een grote sport was wat betreft toeschouwers, behoorde de sport qua prestaties en interesse niet tot de grootste sporten van die Sovjet-Unie (Riordan 1980:109). Dit was ook het geval met FC Zenit St.Petersburg, de enige professionele club in de stad. Zenit was een middelmatige club in de Sovjet-Unie en in de jaren '90 degradeerde de club zelfs naar de tweede klasse (Bennetts 2008:125). Echter, de identiteit van zowel de voetbalsport als Zenit veranderde door de komst van grote sponsors. Zogenaemde Russische 'oligarchen' gingen geld in het Russisch voetbal stoppen, waardoor de sport een grote 'boost' kreeg (Bennetts 2008; Riordan 2007). Zenit werd overgenomen door oliemaatschappij Gazprom en sindsdien heeft de club meerdere successen geboekt, waaronder 3 titels (de 1^e in 2007) en de UEFA Cup in 2008. Ook andere clubs uit Rusland en het nationale team gingen successen boeken op internationaal niveau: de halve finale plaats van het Russische nationale team op het EK in 2008 is hier een goed voorbeeld van (Bennetts 2008). Dit heeft ervoor gezorgd dat voetbal een van de belangrijkste sporten in Rusland is geworden. De identiteit van het Russische voetbal en van Zenit zijn hierdoor veranderd. De sponsoring van grote bedrijven als Gazprom heeft ertoe geleid dat mondiale processen, zowel binnen als buiten de voetbalwereld, invloed hebben gekregen op het Russische voetbal: de komst

⁷ Zie bron: www.saint-petersburg.com 13 juni 2013

van buitenlandse spelers is hier een goed voorbeeld van (Bennetts 2008). Maar verschillende auteurs geven aan dat sport en ook voetbal nog steeds een belangrijk vehikel is voor de natie. Binnen de verandering in de sport en bij de club kunnen we dus het belang van nationale identiteit in de veranderende wereld bekijken; Zenit is, zoals de theorie van Bairner (2009) stelt, een raamwerk voor sociale verschijnselen als de '*Russian Question*'.

2.3.2 Schaken in St.Petersburg

In 1945 werd de Verenigde Staten in een schaakwedstrijd onverwachts verslagen door de Sovjet-Unie. Deze overwinning werd door de Sovjets beschouwd als een onvermijdelijke triomf van het socialisme van de Sovjet-Unie. De Sovjet-Unie zou het klassieke land worden van het schaken en het werd door de overheid sterk aangemoedigd en gesubsidieerd (Pravda 1936:1). Het was een spel waarbij strategisch denken voorop stond, iets waarmee de Sovjet-Unie graag geassocieerd wilde worden. Schaken werd 'verbonden' met de identiteit van de Sovjet-Unie (Bernstein 2012).

De populariteit van schaken in Rusland is sinds het uiteenvallen van de Sovjet-Unie sterk achteruit gegaan. Er zitten nog steeds een aantal Russen in de wereldtop, maar op een lager niveau wordt er veel minder geschaakt. De sport waar de Sovjet-Unie beroemd mee was, is dus in het huidige Rusland enigszins vervallen. Veel schakers hebben het land de afgelopen twintig jaar verlaten, omdat er in Europa betere economische omstandigheden en mogelijkheden waren voor de sport. De identiteit van de sport en de schaakgemeenschap was gekoppeld met de Sovjet-Unie en het is daarom ook een 'stuk geschiedenis' geworden. Juist dit is erg interessant als mensen op zoek zijn naar een nieuwe nationale identiteit, omdat het verleden hiermee kan worden 'beetgepakt'. Wij kiezen voor St. Petersburg, omdat deze stad een grote schaakhistorie kent en de schaakfederatie van St. Petersburg ook afgelopen jaren nog prijzen heeft gewonnen bij het Europees clubkampioenschap⁸. Zowel in het verleden als het heden is de sport hier dus lokaal en internationaal aanwezig.

In de volgende twee hoofdstukken zullen we kijken naar de uiting van het vraagstuk van Russische nationale identiteit binnen deze twee sporten in St.Petersburg.

⁸ <http://en.chessbase.com/home/TabId/211/PostId/4007584>

3. 'Een nieuwe club in een oud shirt'

Hoe de 'Russian Question' tot uiting komt onder voetbalsupporters in St.Petersburg

Misschien valt het toeristen, die een week de pracht en praal van St.Petersburg komen bekijken, niet gelijk op. Maar voor een antropoloog met meer dan gemiddelde interesse in voetbal is het heel opvallend: overal in de stad zie je symbolen van FC Zenit, de plaatselijke voetbalclub. Van de buschauffeurs die een Zenit-vlag in het raam hebben hangen en aankondigingen voor aankomende wedstrijden langs de weg, tot zogenoemd 'Zenit victorie' brood in de supermarkt en de lokale trompettist die het clublied speelt naast een van de drukkere metrostations; de club leeft in de stad. Het is de enige grote club in deze miljoenenstad: veel supporters geven aan dat dit een unieke situatie in de voetbalwereld is. Igor, een journalist van krant 'Sovjetski Sport' en levenslang supporter van de club, vertelt dat er in de stad vijf miljoen mensen wonen, waarvan er vier miljoen supporters van Zenit zijn.⁹ Niet alleen in St.Petersburg, maar ook in heel Rusland is Zenit een grote club. De successen in de laatste jaren, zoals de winst van drie landskampioenschappen sinds 2007, hebben hier een grote bijdrage aan geleverd. Dit betekent echter ook dat prestaties en ontwikkelingen van de club onder een vergrootglas komen te liggen, zowel in de media als bij voetbalsupporters in het land. Het gaat hierbij niet alleen om voetbal gerelateerde ontwikkelingen, maar ook om sociale processen in het huidige Rusland die via Zenit naar voren komen:

'Voetbal is ook in Rusland een manifestatie van het leven' – Sergey, hoogleraar geschiedenis en voetbalsupporter¹⁰

Zenit is voor supporters niet alleen een voetbalclub, maar ook een reflectie van het leven en de samenleving. Als voorbeeld hiervan geeft Fedor, commentator bij de wedstrijden van de club, aan dat de problemen die mensen in St.Petersburg hebben met migratie vanuit de Kaukasus (een zuidelijk, grotendeels Islamitisch deel van Rusland) naar de stad, gereflecteerd worden in wedstrijden tegen teams uit diezelfde Kaukasus.¹¹ We zien hier het 'raamwerk' voor sociale verschijnselen dat Bairner (2009) als rol aan sport toekent. Binnen dit raamwerk is dit onderzoek gedaan naar de uiting van de

⁹ Interview Igor 27-02-2013

¹⁰ Interview Sergey 11-02-2013. Sergey is specialist op het gebied van voetbalgeschiedenis in Rusland en woont in St.Petersburg. Hij is echter geen supporter van Zenit, maar van de voetbalsport. Ik heb hem gebruikt als expert op dit gebied.

¹¹ Interview Fedor 02-04-2013

'*Russian Question*' onder supporters van Zenit. Ik heb tijdens mijn periode in St.Petersburg een stage gelopen bij de club zelf. Hierdoor heb ik zowel geparticipeerd in activiteiten van 'normale' supporters als in die van medewerkers van de club, die zelf ook supporter zijn. In het volgende hoofdstuk zal ik ingaan op de identiteit van Zenit, de verschillende visies op de Russische nationale identiteit en de lokale identiteit onder voetbalsupporters. Deze lokale identiteit is van belang, omdat er naast nationale identiteit ook sprake kan zijn van identificatie met een stad of regio (Kaplan 1999).

3.1 'St.Petersburgs, Russisch en Europees': de identiteit van Zenit

'Eigenlijk heeft Zenit drie soorten identiteit: een St.Petersburgse of lokale, een Russische of nationale en een Europese of internationale. Elke is verschillend' – Chris¹²

Onder voetbalsupporters in St.Petersburg heerst geen overeenstemming over de inhoud van de identiteit van Zenit. De supporters geven aan dat Zenit vroeger een modale club was die bijna geen prijzen won. Veel supporters stellen dat dit echter veranderde met de komst van sponsor Gazprom in 2005. In het volgende deel zal ik eerst ingaan op de veranderende identiteit van Zenit. De nieuwe situatie van de club waar de supporters mee moesten omgaan is op kleinere schaal vergelijkbaar met de nieuwe situatie waar Rusland in terecht kwam. De zoektocht naar de identiteit van Zenit kan dus ook inzicht verschaffen in de zoektocht naar Russische nationale identiteit.

3.1.1 De komst van Gazprom

'Ik herinner me een gesprek met vrienden waarin we zeiden dat Zenit nooit kampioen zou worden.' – Igor¹³

Zenit was in de Sovjet-Unie en in de jaren '90 een gemiddelde club met een sterke lokale connectie. Fedor noemt dit 'een normaal leven': de club was geen hoogvlieger in het Russische voetbal. Net als Igor geeft hij aan dat Zenit altijd naast de prijzen greep, maar dat de supporters trots waren op hun club.¹⁴ Alexander, die sinds de jaren '90 supporter is van Zenit en nu ook bij het magazine van de club werkt, vertelt dat in de tijd dat hij

¹² Informeel gesprek met Chris 28-03-2013

¹³ Interview Igor 27-02-2013

¹⁴ Interview Fedor 02-04-2013

voor het eerst naar het stadion ging er soms slechts 500 mensen waren¹⁵. Het aanhangen van Zenit, zo zegt hij, behoorde in die tijd niet tot de '*mainstream*' activiteiten.¹⁶ Wat ook niet hielp was het feit dat de club in 1992 degradeerde naar de tweede divisie in Rusland, waar ze tot de terugkeer op het hoogste niveau in 1995 speelden. Maar nog steeds speelde Zenit een bescheiden rol in het Russische profvoetbal. Veel supporters geloofden er niet in dat de club prijzen ging winnen.

In 2005 werd Zenit echter overgenomen door Gazprom, een van de grootste Russische oliebedrijven dat ook wereldwijd een grote speler op dit gebied is. Supporters geven aan dat deze overname op verschillende manieren invloed heeft op de club. Gazprom steekt veel geld in de club, maar verwacht hier ook grotere prestaties voor. Om dit te bereiken worden meer buitenlanders onderdeel van de club, onder andere spelers en trainers uit Portugal, Italië, Scandinavië, Zuid-Korea en Nederland. Vladimir, een medewerker van Zenit op het gebied van praktische zaken, geeft aan dat er niet alleen buitenlandse spelers en coaches maar ook buitenlandse medewerkers bij de club komen. Hiermee doelt hij op Chris, een Amerikaanse medewerker van Zenit, die door de club werd gevraagd om een Engelstalige website van Zenit op te zetten.¹⁷ Wat we hier zien is dat de supporters van Zenit geconfronteerd worden met verschillende identiteiten dankzij mondiale processen, zoals de theorie van Eriksen (2007) beschrijft. Er zijn echter bij Zenit ook andere invloeden van mondialisering zijn te zien. Het bouwen van een nieuw stadion en het openen van zeer moderne ticketkantoren en fanshops zijn onderdeel van de professionalisering bij de club.¹⁸ De theorie van Eriksen (2007) ziet deze standaardisering als onderdeel van mondialisering.

Deze mondiale processen bij de club hebben ook uitwerking op de identiteit van Zenit. Zenit en Gazprom worden meer als geheel gezien. Het kopen van twee spelers (Hulk en Witsel) voor 90 miljoen euro afgelopen zomer, leverde voor meerdere supporters negatieve reacties op van niet-voetbalsupporters.¹⁹ Deze supporters werden door verschillende mensen aangesproken op het feit dat 'hun' club door middel van Gazprom zoveel geld uitgeeft aan slechts twee spelers. Medewerkers maken dit ook mee in hun

¹⁵ Het Petrovsky stadion van Zenit biedt plaats aan ongeveer 20.000 mensen. Het stadion zit nu bij bijna iedere wedstrijd vol

¹⁶ Interview Alexander 18-02-2013

¹⁷ Interview Vladimir 25-03-2013

¹⁸ Eigen aantekening 09-04-2013

¹⁹ Groepsinterview Egor, Daniël en Alexander 04-04-2013

dagelijkse werk. Aleksey, die spullen voor het Zenit-museum verzamelt, stelt dat iedere verkoper het dubbele vraagt als diegene ziet dat hij van Zenit is.²⁰ Alexander vertelt over een ervaring die hij had tijdens een trainingskamp van de club in Italië. Toen hij een trainingspak van Zenit aanhad, waar geen logo van Gazprom opstond, kwam er toch iemand naar hem toe om te zeggen dat hij 'van Gazprom was'.²¹

De verandering die bij de club heeft plaatsgevonden zorgt ervoor dat supporters over de identiteit van de club gaan nadenken: wat betekent Zenit voor hen en hoe kunnen ze zich blijven identificeren met de club? Dit zijn, in het klein, dezelfde soort vragen die volgens Tolz (1998) worden gesteld als het gaat om de zoektocht naar Russische nationale identiteit.

3.1.2 Zenit sinds Gazprom

'Stel je voor, je leeft een normaal leven maar opeens win je in de loterij één miljoen. Veel mensen zouden gek worden, omdat ze niet weten wat ze met al dit geld moeten. Dus supporters wisten niet wat ze moesten met Fatih Tekke of Dick Advocaat. Maar in Rusland zeggen we 'tijd heelt' en dit is volgens mij dan ook gebeurd.' – Fedor²²

De vergelijking die Fedor hier trekt tussen de komst van Gazprom en het winnen van de loterij, laat zien hoe groot de invloed van deze komst is. Dit levert echter ook nieuwe verwachtingspatronen bij de club op. Ik heb zelf gemerkt dat veel supporters geen genoeg meer nemen met een tweede plaats in de competitie of uitschakeling in een Europees toernooi. Binnen deze nieuwe situatie komen oude en nieuwe visies op de identiteit van Zenit samen.

Een van de visies die veel supporters hebben over de identiteit van Zenit is die van de lokale identiteit van de club. Een veelgebruikte uitspraak door supporters is dan ook '*one city, one team*'.²³ De connectie met de stad is belangrijk: de club geldt als een symbool van de stad, naast bijvoorbeeld de Hermitage, het beroemde tsarenpaleis waarin nu veel kunst wordt tentoongespreid. Matt, een Amerikaanse supporter, stelt dat Zenit de stad verenigt.²⁴ Daarnaast is er ook een relatie tussen het wonen in

²⁰ Interview Aleksey 01-04-2013

²¹ Groepsinterview Egor, Daniël en Alexander 04-04-2013

²² Interview Fedor 02-04-2013

²³ Interview Chris 01-03-2013, Matt 04-03-2013, Kirill 06-03-2013, Mikhail 03-04-2013

²⁴ Interview Matt 04-03-2013

St.Petersburg en het aanhangen van Zenit. Volgens Alexander en Fedor moet je als inwoner van de stad in ieder geval één keer per jaar de Hermitage bezoeken en moet je supporter van Zenit zijn.²⁵ Kirill redeneert vanaf de andere kant: als je een 'echte' supporter van Zenit wilt zijn, moet je toch in ieder geval in St.Petersburg wonen.²⁶ Voor meerdere supporters is het wonen in St.Petersburg een belangrijke voorwaarde voor 'het supporter zijn' van Zenit.

Ook de aanwezigheid van lokale spelers bij Zenit is voor meerdere supporters belangrijk:

'Het is net als met kinderen: je kunt vrienden van je kinderen aardig vinden en een goede band met ze opbouwen, maar je zult altijd je eigen kinderen eerst steunen.' – Alexey²⁷

Alexey heeft als supporter geruime tijd tot de harde kern van de Zenit supporters behoord en onderhoudt nog steeds veel contact met deze groep. Bij deze harde kern draait het meer om de 'support' voor de club, waar normale supporters vooral om prestaties geven. Hij sluit zich aan bij een manifest uit december 2012, waarin een deel van de harde kern onder andere stelt dat ze meer lokale spelers bij Zenit willen.²⁸ Maar spelers als Malafeev en Kerzhakov, die uit St.Petersburg komen, zijn voor alle supporters publiekslievelingen. Anton, die geen lid is van de harde kern, is het wel eens met de roep om lokale spelers.²⁹ Het belang hiervan wordt groter gedragen dan alleen door de harde kern. De relatie met St.Petersburg en de regio is dus nog steeds onderdeel van de identiteit van Zenit. De theorie van Danforth (2001), die stelt dat voetbalclubs zich vereenzelvigen met visies op de natie, kan worden aangevuld met het vereenzelvigen van voetbalclubs met een lokale visie. In het geval van Zenit is deze lokale identiteit echter niet de enige identiteit die de supporters aan hun club koppelen.

²⁵ Interview Alexander 18-02-2013, interview Fedor 02-04-2013

²⁶ Interview Kirill 06-03-2013

²⁷ Interview Alexey 10-04-2013

²⁸ Interview Alexey 10-04-2013

²⁹ Interview Anton 11-04-2013

Een andere identiteit die aan Zenit wordt toegekend is die op nationaal niveau:

'Er zijn drie soorten clubs: opleidingsclubs, nationale leiders en wereldleiders. Ik denk dat Zenit in 2010 een nationale leider is geworden.' – Fedor³⁰

Zenit heeft sinds 2007 drie landskampioenschappen, de UEFA Cup en de Europese Supercup gewonnen. Fedor stelt dat Zenit hierdoor één van de grootste clubs van het land is geworden. Volgens Chris, die bij de club werkt, is het beleid van Zenit dat ze de trots van Rusland willen zijn: de beste en belangrijkste club.³¹ In Russische kranten en televisieprogramma's wordt sinds die successen ook meer aandacht besteed aan wedstrijden en ontwikkelingen bij Zenit.³² Supporters erkennen dat hun club een andere rol binnen Rusland heeft gekregen. De club werd eerst als 'provinciaal' gezien, maar nu is Zenit toch meer een leider in het Russische voetbal. Vladimir geeft aan dat dit ook te zien is in het feit dat er steeds meer mensen zich afkeren van Zenit: er is volgens hem altijd afkeer van 'grote, winnende' teams.³³

Als laatste kennen supporters ook een internationale identiteit aan Zenit toe:

'Ik denk dat als Zenit uit Europa kwam, het een grote club zou zijn, net als Manchester United of Barcelona.' – Igor³⁴

Het aantrekken van buitenlandse spelers en coaches, het spelen in Europese competities en de successen hebben ervoor gezorgd dat Zenit ook een internationale club is geworden. Deze derde identiteit kenmerkt zich volgens supporters door de steeds groter wordende groep buitenlandse supporters; ook mijn onderzoek naar Zenit werd door hen hieronder geschaard.³⁵ Daarnaast merkte ik dat de Champions League door veel supporters steeds belangrijker werd gevonden: voor hen is het presteren in Europa belangrijk. Maar, zoals Igor ook aangeeft, is Zenit nog geen grote club in Europa. Chris stelt dat Zenit in Europa nog steeds een beetje als 'exotisch' wordt beschouwd.³⁶ Waar St.Petersburg en Zenit binnen Rusland een meer Europese identiteit hebben, is de club in Europa nog steeds 'Russisch'.

³⁰ Interview Fedor 02-04-2013

³¹ Informeel gesprek Chris 12-02-2013

³² Eigen aantekeningen 22-02-2013

³³ Interview Vladimir 25-03-2013

³⁴ Interview Igor 27-02-2013

³⁵ Eigen aantekeningen 12-02, 18-02, 25-02-2013

³⁶ Interview Igor 27-02-2013

We zien dus dat er drie verschillende soorten identiteit van Zenit te benoemen zijn. Sommige supporters geven aan dat deze identiteiten elkaar niet hoeven uit te sluiten: hier zien we dus dat de grenzen van de verschillende identiteiten van Zenit ook kunnen overlappen (Wieseltier 1994). Echter, op andere punten komen deze identiteiten wel in conflict. Kirill geeft aan dat je in St.Petersburg moet wonen om supporter te kunnen zijn, terwijl er steeds meer buitenlandse supporters van Zenit zijn. Alexander zegt dat hij liever teruggaat naar de tijd dat Zenit een lokale club was³⁷, maar hij werkt wel voor het magazine van de club omdat Gazprom hier geld voor heeft vrij gemaakt. Dit laat zien dat er onder supporters geen cohesie is over de identiteit van Zenit. Volgens Habermas (1990) zijn mensen door constante zelfreflectie op zoek naar identiteit. Dit zien we terug in de nieuwe situatie van Zenit, waar de supporters op zoek zijn naar de identiteit van hun club. Er is daarbij sprake van verschillende visies op deze identiteit. Dit kan worden vergeleken met de verschillende visies die volgens Tolz (1998) naar voren komen in de nieuwe situatie waar Rusland in verkeert.

3.1.3 De 'Ander' bij de club

De zoektocht naar de identiteit van Zenit komt ook terug in de reactie op de 'Ander'. Bij de club hebben ze, mede dankzij mondiale processen, te maken met de 'Ander' in de vorm van buitenlandse coaches, spelers en medewerkers.

Niet-Russische spelers en coaches worden door veel informanten erg gewaardeerd, omdat ze helpen de club naar een hoger niveau te tillen. Prestaties voor de club spelen hierbij een grote rol. Hulk, een Braziliaanse speler die voor 50 miljoen is gekocht, is een goed voorbeeld van de invloed van Gazprom. Alexey, die zegt dat hij meer lokale spelers bij de club wilde, stelt dat hij wel blij is met Hulk, omdat hij helpt de club en de jonge spelers naar een hoger niveau te brengen.³⁸ Ook is het belangrijk dat spelers bepaalde kenmerken vertonen die de supporters als onderdeel van de identiteit van de club zien: hard werken, niet zeuren bij kleine blessures en alle energie geven die een speler heeft. Vladimir identificeert zich daarom met Lombaerts, een Belgische verdediger die al zeven jaar bij de club speelt, bij het aanhangen van Zenit. Voor hem speelt het hebben van de Russische nationaliteit geen rol bij de identiteit van Zenit:

³⁷ Interview Alexander 18-02-2013

³⁸ Interview Alexey 10-04-2013

*'Als je me zou vragen wie ik meer Zenit's identiteit vind hebben, de Belg Lombaerts of de Rus Zhevnov, dan zou ik voor Lombaerts kiezen.'*³⁹

Echter, voor anderen speelt het Russisch-zijn wel een rol als het gaat om de 'Ander' bij de club:

'We zijn een Russische club, dus het hart van het team moet Russisch blijven. Ik snap dat het soms lastig kan zijn, maar ze moeten het in ieder geval proberen.' – Matt⁴⁰

Net zoals Matt stellen veel supporters dat nationaliteit wel van belang is als het gaat om de spelers van het elftal. Volgens Chris houden de supporters diep van binnen dan ook meer van Russische spelers.⁴¹ We zien hier dus dat er een conflict is tussen de verschillende reacties op de 'Ander' bij de club. Ondanks de positieve reactie op deze 'Ander' vindt het proces van in- en uitsluiting, zoals Eriksen (2010) beschrijft, toch plaats bij Zenit. Maar ook voor Chris zelf, als buitenlandse medewerker, geldt dit: hij voelt zich welkom bij de club, maar hij zegt dat sommige medewerkers liever zouden zien dat een Rus zijn werk zou doen.⁴² Hierbij gaan ideeën over Russisch zijn ook een rol spelen, namelijk de vraag wie wel Russisch is en wie niet Russisch is.

De identiteit van Zenit is dus niet vaststaand. Binnen de zoektocht naar de identiteit van de club komt ook de zoektocht naar Russische nationale identiteit terug, omdat supporters belang hechten aan het 'Russisch' zijn in relatie tot de clubidentiteit. Ik zal in het volgende deel verder ingaan op dit 'Russisch' zijn.

3.2 'Wat is een Rus?': visies op Russische nationale identiteit

'Ik weet echt niet wat het betekent om Russisch te zijn, want de definities van Rusland zijn in de laatste eeuw te vaak veranderd.' – Aleksey⁴³

Onder voetbalsupporters in St.Petersburg is er geen sprake van één heersende visie op de Russische nationale identiteit. Sterker nog, veel supporters vinden het moeilijk om antwoord te geven op de vraag wat Russische nationale identiteit is. Het idee van de '*Russian Question*' komt dus ook naar voren bij mijn informanten. Net zoals Tolz (1998)

³⁹ Interview Vladimir 25-03-2013

⁴⁰ Interview Matt 04-03-2013

⁴¹ Interview Chris 01-03-2013

⁴² Informeel gesprek met Chris 29-03-2013

⁴³ Interview Aleksey 01-04-2013

meerdere visies benoemt op Russische nationale identiteit, zijn er ook bij voetbalsupporters meerdere visies naar boven gekomen.

3.2.1 Taal

'Naar mijn mening is Russisch zijn als eerste het kennen van de Russische taal' – Fedor⁴⁴

Voor veel voetbalsupporters is het spreken van de Russische taal een belangrijk onderdeel van de Russische nationale identiteit. Alexander, die bij het magazine werkt, geeft bijvoorbeeld aan dat voor hem de Russische taal het belangrijkste aspect is van de Russische nationale identiteit.⁴⁵ Andere supporters geven aan dat Rusland een erg groot land is en dat ze zich niet per se verbonden voelen met bijvoorbeeld Siberië. Ze spreken echter wel dezelfde taal als de mensen in Siberië, waardoor ze zich toch verbonden voelen met hen. Anderson (2006) stelt dat het gevoel van verbondenheid belangrijk is bij het vormen van naties. Taal komt dus naar voren als verbindende factor voor het gevoel dat Russen een natie vormen. Ook zien we de theorie van Tolz (1998) hier terugkomen: één van de visies die zij namelijk benoemt, is Rusland als natie van Russisch sprekenden.

Dit gevoel van verbondenheid speelt voor Fedor ook andere rol: hij stelt dat taal in de laatste vijf jaar weer belangrijk is geworden, omdat er veel (illegale) migranten naar St.Petersburg zijn gekomen die geen Russisch spreken.⁴⁶ Het gaat dus niet alleen om de verbondenheid binnen de Russische natie, maar ook om het stellen van grenzen aan deze natie. Volgens Barth (1969) is het stellen van grenzen belangrijk bij het bepalen van etnische groepen. Aan de hand van deze theorie wijst het stellen van grenzen via taal volgens mij dan ook op een etnische visie op Russische nationale identiteit. Taal neemt in het geval van de voetbalsupporters een andere rol aan dan de rol die Tolz (1998) beschrijft. Zij stelt dat taal onafhankelijk is van etnische afkomst, terwijl taal bij supporters een onderdeel uitmaakt van de etnische visie op nationale identiteit.

3.2.2 Russische cultuur

De Russische cultuur is bij voetbalsupporters ook naar boven gekomen als een visie op de Russische nationale identiteit. Daarbij komen verschillende aspecten naar voren als

⁴⁴ Interview Fedor 02-04-2013

⁴⁵ Interview Alexander 18-02-2013

⁴⁶ Interview Fedor 02-04-2013

onderdeel van deze cultuur. Voor meerdere informanten is bijvoorbeeld de Russische geschiedenis en de kennis hiervan een belangrijk onderdeel van de Russische nationale identiteit. Kirill stelt bijvoorbeeld dat het voor iedere Rus van belang is om de bekendste historische pagina's van zijn land te kennen.⁴⁷ Maar ook in relatie tot Zenit speelt geschiedenis een rol:

'Ik weet zeker dat in het leven van een Zenit fan het beste moment was toen we van Bayern München wonnen: van een grote club gewonnen, met alle associaties die Rusland met Duitsland heeft' - Chris⁴⁸

Voor Chris zorgde de geschiedenis die Rusland en Duitsland hebben door de Tweede Wereldoorlog dus voor een extra dimensie aan de overwinning op Bayern. Ook in de symbolen die supporters gebruiken in relatie tot Zenit komt de Russische geschiedenis naar voren. Een goed voorbeeld hiervan is het spandoek dat voor de wedstrijd tegen Liverpool werd getoond, waarop de slag van Balaclava in 1854 te zien was. Dit verwees naar de overwinning van de Russen op de Engelsen tijdens de Krimoorlog, dus het feit dat Russen al eerder van Engelsen hadden gewonnen.⁴⁹ Supporters koppelen gebeurtenissen uit de Russische geschiedenis aan de symboliek die gebruikt wordt tijdens voetbal gerelateerde activiteiten: dit laat zien dat ze ook belang toekennen van de Russische geschiedenis binnen het huidige Rusland. Dit belang wijst op de etnische visie op Russische nationale identiteit, aangezien een 'gezamenlijk verleden' volgens Bulmer (1986) onderdeel van etniciteit is.

Andere informanten geven aan dat gedrag een belangrijke rol inneemt bij Russische nationale identiteit:

'Voor mij is Russische cultuur de manier van leven: in relaties, in het werk. Het is de traditie in het leven.' – Anton⁵⁰

Net als voor Anton zijn bepaalde Russische tradities voor Alexey van belang. Hij vindt het belangrijk dat mensen kennis hebben van deze tradities, zodat ze kunnen meedoen in de Russische samenleving.⁵¹ Sommige informanten noemen dit de Russische

⁴⁷ Interview Kirill 06-03-2013

⁴⁸ Interview Chris 01-03-2013

⁴⁹ Eigen aantekeningen 14-02-2013

⁵⁰ Interview Anton 11-04-2013

⁵¹ Interview Alexey 10-04-2013

'mentaliteit' en scharen hier weer andere tradities onder, zoals het drinken van wodka of de kennis van poëten en schrijvers als Dostojevski. Het gaat dus niet om een vaststaande factor van de Russische cultuur: het gaat erom dat de supporters het idee hebben dat ze anders zijn dan andere groepen, zoals de theorie van Moerman (1997) stelt. De etnische notie komt hierbij, net als bij de Russische geschiedenis, naar voren: er zijn geen vaste grenzen, maar er is het idee dat er grenzen met groepen met andere culturen zijn. Deze visie vult de theorie van Tolz (1998) ook aan, omdat daarin de Russische cultuur wordt gekoppeld aan de cultuur van Oekraïne en Wit-Rusland, terwijl het onder voetbalsupporters gaat om de cultuur en het leven in Rusland zelf.

3.2.3 Religie

'Alexey, die zichzelf lid vindt van de gemeenschap van 'echte' supporters van Zenit, vertelt me dat deze gemeenschap ook voor veiligheid zorgt: dagelijks worden hier volgens hem namelijk mensen aangevallen door agressieve moslims uit de Kaukasus. Hierdoor is er haat ontstaan tegen de Kaukasus. Ik vraag of het verschil in religie hier ook een rol in speelt. "Natuurlijk", zegt hij. Ik vraag of religie dan ook belangrijk is voor mensen binnen de gemeenschap. "Nee", zegt Alexey, "maar het wordt belangrijk als het om de Kaukasus gaat."⁵²

Religie komt onder voetbalsupporters naar voren als onderdeel van de Russische nationale identiteit. Zowel Matt als Fedor stellen dat de rol van religie is afgenomen door 70 jaar communisme, maar dat het voor veel Russen toch weer belangrijk is geworden om zichzelf orthodox-christelijk te noemen.⁵³ Volgens hen gaat het hierbij niet echt om de religie zelf, maar wordt het door veel mensen meer als een gebruik gezien. Volgens Pasha, een journalist van krant 'Sport Dem za Dnem', gaan supporters nooit naar de kerk, maar noemen ze zichzelf wel orthodox-christelijk.⁵⁴ Het gaat, net zoals Barth (1969) stelt, niet om de inhoud van het Russisch zijn, maar om de grenzen met andere groepen. De religieuze visie komt namelijk vooral naar voren als het gaat om de relatie met de Kaukasus, een zuidelijk, grotendeels islamitisch deel van Rusland waar in de afgelopen jaren meerdere conflicten met afvallige regio's als Tsjetjenië zijn geweest. Voor Alexey wordt de religieuze identiteit van de Russische natie belangrijk,

⁵² Eigen aantekeningen 10-04-2013

⁵³ Interview Matt 04-03-2013 en Fedor 02-04-2013

⁵⁴ Informeel gesprek Pasha 23-02-2013

omdat ze zich aangevallen voelen door andere mensen met een islamitische identiteit.⁵⁵ Er ontstaat dus een proces van *'othering'*, waarbij religie wordt gebruikt om het verschil tussen de groepen aan te geven. Dit sluit aan bij de theorie van Baumann (1999): supporters zetten hun religieuze identiteit situationeel in, namelijk als het gaat om de Kaukasus. Dit komt ook naar voren als het gaat om teams uit de Kaukasus:

'De grootste reden dat de fans tegen Anzhi zijn, is omdat ze uit Dagestan komen; ze beschouwen hen niet als Russen' – Igor⁵⁶

Zoals Igor stelt, zijn Anzhi Makhachkala en Terek Grozny voor sommige supporters rivalen van Zenit, omdat ze islamitische supporters hebben en uit de Kaukasus komen. Ook hier gaat het weer om het vaststellen van grenzen tussen het team uit Rusland en teams uit de Kaukasus, oftewel de 'wij' vs. 'zij' distictie die Eriksen (2010) laat zien. Echter, bij de religieuze visie draait het niet alleen om de relatie met de Kaukasus:

*'In vak 4, het vak dat grenst aan het uitvak en waar ik sta voor de wedstrijd tegen Krylya Sovetov, beginnen enkele supporters 'Prava Slavnaja' te roepen, verwijzend naar het orthodox-christelijke geloof. Binnen enkele seconden doet het hele vak en ook het vak met uitsupporters mee met hen.'*⁵⁷

Krylya Sovetov is geen team uit de Kaukasus maar uit Centraal-Rusland. Toch wordt tijdens de wedstrijd tegen hen gezongen over het orthodox-christelijke geloof. Ook wordt tijdens elke wedstrijd gebruik gemaakt van vlaggen met orthodoxe kruisen erop. Dit laat zien dat het niet alleen gaat om het stellen van grenzen, maar ook om de inhoud van de Russische nationale identiteit. Er is dus niet, zoals Barth (1969) stelt, in alle gevallen sprake van het bepalen van identiteit door grenzen; ook de *'cultural stuff'* is soms belangrijk. Tolz (1998) stelt dat religie een onderdeel is van twee visies op Russische nationale identiteit, namelijk de visie van Oostelijke Slaven en die van Russisch sprekenden. Supporters noemen religie echter niet als onderdeel van taal of de culturele banden met Oekraïne en Wit-Rusland. Ze beschrijven religie als afzonderlijk onderdeel van de Russische nationale identiteit. Waar Tolz (1998) stelt dat religie als visie op deze nationale identiteit alleen gerelateerd is aan andere visies, is dit voor de supporters niet het geval. Dit is dus tegenstrijdig. Daarnaast kunnen we de religieuze

⁵⁵ Interview Alexey 10-04-2013

⁵⁶ Interview Igor 27-02-2013

⁵⁷ Eigen aantekeningen 07-04-2013

visie zien als een onderdeel van de etnische notie van Russische nationale identiteit. Religie wordt door supporters gebruikt om zich af te zetten tegen mensen uit de Kaukasus, dat een deel van Rusland is. Dit geeft aan dat religie niet wordt gebruikt als onderdeel van de identiteit van het hele land (wat civiel is), maar dat er binnen Rusland onderscheid wordt gemaakt tussen etnische groepen op basis van religie. Hier zien we dus de theorie van Bulmer (1986) terug, die religie ook als onderdeel van etniciteit benoemt.

3.2.4 Raciale visie

*'In de rust van de bekerwedstrijd van Zenit tegen Kuban kom ik van buiten het stadion weer binnen. Ik luister even naar de Virazh, de harde kern tribune, waar op dat moment 'White Power, White Power' wordt geroepen. Later, tijdens de strafschoppenreeks, nemen twee donkere spelers van Kuban een strafschoep. Terwijl ze vanaf de middencirkel richting het doel lopen, begint het publiek te fluiten. In tegenstelling tot bij andere spelers, komen er bij deze spelers ook oerwoudgeluiden van de tribune af. Beiden missen hun penalty.'*⁵⁸

De raciale visie op de Russische nationale identiteit komt terug tijdens voetbal gerelateerde activiteiten van supporters. Naast het maken van oerwoudgeluiden richting donkere spelers en het schreeuwen van racistische leuzen, kunnen we het manifest uit december 2012 hier ook onder scharen. In dit manifest stelt een deel van de supporters van Landsrona, een overkoepelende supportersvereniging van allerlei kleinere verenigingen, dat ze de tradities van de club willen behouden. Een onderdeel hiervan is dat deze supporters liever geen zwarte spelers bij de club willen. We zien hier dus de visie van Rusland als raciale natie zoals Tolz (1998) die in haar theorie benoemt. Echter, deze visie komt weinig voor onder de supporters. Sommige supporters stellen dat iedereen op de harde kern tribune, de zogenoemde 'Virazh', racistisch is⁵⁹, terwijl anderen stellen dat deze raciale visie vooral functioneel gebruikt wordt om andere spelers uit de wedstrijd te halen.⁶⁰ Geen van mijn informanten zou het een probleem vinden als een zwarte speler naar Zenit kwam. Ik denk dan ook dat de raciale identiteit vooral situationeel wordt ingezet door de harde kern supporters, zoals de theorie van

⁵⁸ Eigen aantekeningen 17-04-2013

⁵⁹ Interview Alexander 18-02-2013 en Igor 27-02-2013,

⁶⁰ Interviews Chris 01-02-2013, Fedor 02-04-2013 en Alexey 10-04-2013

Baumann (1999) stelt. Daarnaast laat Jenkins (1997) zien dat er verschil is tussen etniciteit en ras: deze visie past ook daarom ook niet binnen de etnische visie op de Russische nationale identiteit. Waar Tolz (1998) dus 'ras' als serieuze visie op de Russische nationale identiteit benoemt, gaat dit voor voetbalsupporters niet op omdat zij dit alleen inzetten en het niet als optie voor Rusland zien.

3.2.5 Civiele visie

'Ik denk dat op dit moment Russen, Duitsers en Amerikanen dankzij mondialisering zoveel gemeen hebben dat je de één niet van de ander kan onderscheiden. Maar ik ben trots dat ik Russisch ben, een Russisch paspoort heb en in Rusland woon.' – Vladimir⁶¹

Bij sommige supporters komt het hebben van een Russisch paspoort naar voren als belangrijkste of enige onderdeel van de Russische nationale identiteit. Vladimir onderscheidt zich van andere nationaliteiten, doordat hij een Russisch paspoort heeft. Egor en Daniël, die allebei bij de PR-afdeling van Zenit werken, zeggen dat het hebben van het een paspoort het enige is wat iemand Russisch maakt.⁶² De civiele visie die Tolz (1998) noemt als visie op de Russische nationale identiteit, gebaseerd op burgerschap en het wonen in Rusland, zien we dus terug bij deze supporters. Daarnaast vinden zij zichzelf niet helemaal 'etnisch' Russisch: Vladimir is geboren in Letland, Egor is half-Roemeens en Daniël heeft een Joods-Russisch-Oekraïense achtergrond. Parekh (1995) beschrijft de civiele visie aan de hand van het Amerikaanse voorbeeld, een land dat verschillende migranten samenbracht onder de grondwet. Vladimir, Egor en Daniël voelen zich niet 'etnisch' Russisch, dus als het gaat om Russische nationale identiteit hebben zij een civiele visie, net zoals dat de Amerikaanse natie niet gebaseerd kon worden op een etnische notie volgens Parekh.

Onder voetbalsupporters in St.Petersburg zijn er dus meerdere visies op de Russische nationale identiteit. Voor veel supporters is echter niet één van de visies het enige onderdeel van de Russische nationale identiteit. Waar Tolz (1998) verschillende visies één voor één benoemt zonder dat ze samenkomen, blijkt in de praktijk van voetbalsupporters dat verschillende visies ook tegelijkertijd onderdeel kunnen zijn van de Russische nationale identiteit. Binnen de zoektocht naar een Russische nationale

⁶¹ Interview Vladimir 25-03-2013

⁶² Groepsinterview Egor, Daniël en Alexander 04-02-2013

identiteit onder voetbalsupporters blijkt dat er meer sprake is van een etnische visie dan een civiele visie. Waar taal, cultuur en religie als etnische onderdelen van de Russische nationale identiteit van belang zijn voor veel supporters, sluit alleen het hebben van een Russisch paspoort aan bij de civiele visie.

3.3 'Alleen ons Zenit, alleen Petersburg': het belang van lokale identiteit

Naast de verschillende visies die supporters hebben op de Russische nationale identiteit, komt ook de identificatie met St.Petersburg en de regio rondom de stad, de Leningrad regio, bij supporters naar boven. Veel informanten geven aan dat St.Petersburg een sterke lokale identiteit kent. Het feit dat de stad gebouwd is naar Europees voorbeeld en vlakbij Finland en Estland ligt, zorgt ervoor dat er veel Europese invloeden te vinden zijn. Meerdere supporters geven aan dat de stad volgens hen hierdoor 'niet echt Russisch' is. Egor en Daniël, die beide stelden dat er geen sprake was van een nationale mentaliteit, vinden dat er wel sprake is van een regionale of lokale mentaliteit.⁶³

'Als ik in het buitenland ben en mensen vragen mij waar ik vandaan kom, dan zeg ik dat ik uit St.Petersburg kom. Aleksey uit St.Petersburg' – Aleksey⁶⁴

Verschillende supporters identificeren zich met de lokale identiteit. Aleksey voelt zich bijvoorbeeld meer inwoner van St.Petersburg dan Rus. Dit komt volgens hem omdat Rusland zo groot is en hij zich niet verbonden voelt met de vele plekken waar hij nog nooit geweest is.⁶⁵ De identificatie met lokaliteit komt ook terug in het idee van 'Free Ingria'; Ingria is de historische naam voor de regio rond de stad. Alexander stelt dat voetbalsupporters soms 'voor de grap' spreken over het afscheiden van de rest van Rusland en dat hierdoor de leus 'Free Ingria' is ontstaan.⁶⁶ Meerdere supporters geven aan dat dit geen serieuze optie is⁶⁷, maar dit laat volgens mij wel zien dat de identificatie met de stad en de regio sterk aanwezig is. Hierin komt de theorie van Kaplan (1999) terug, die stelt dat een reactie op mondiale processen de identificatie met een regio kan zijn. Als voorbeeld noemt hij daarbij Catalonië. Alexander vergelijkt de situatie van de

⁶³ Groepsinterview Egor, Daniël en Alexander 04-02-2013

⁶⁴ Interview Aleksey 01-04-2013

⁶⁵ Interview Aleksey 01-04-2013

⁶⁶ Interview Alexander 18-02-2013

⁶⁷ Interview Fedor 02-04-2013 en Aleksey 01-04-2013

regio St.Petersburg inderdaad ook met die van Catalonië.⁶⁸ Echter, het verschil met de situatie van Catalonië is dat bij de supporters in St.Petersburg de lokale en nationale identiteit naast elkaar bestaan: het ene sluit het andere niet uit.

Tijdens voetbal gerelateerde activiteiten komt de lokale identiteit van St.Petersburg ook naar boven. In liederen die supporters zingen wordt vaak verwezen naar deze identiteit:

Het is de hoofdstad

Het is de beste club

Het is ons Zenit

Het is Petersburg

Voor altijd

Nummer één

Alleen ons Zenit

Alleen Petersburg

(Lied gezongen door Zenit supporters)

In het clublied en andere liederen komen 'Piter' (de bijnaam van de stad), 'Petersburg' en de rivier Neva (de ader van de stad) vaak voor.⁶⁹ Ook andere symbolen zijn gerelateerd aan de lokale identiteit. Een spandoek tijdens de competitiewedstrijd tegen Krylya Sovetov vierde de verjaardag van de Leningrad Rock Club, een organisatie die al jarenlang de beste muzikartiesten van St.Petersburg voortbrengt.⁷⁰ Dit laat zien dat supporters hun identificatie met lokaliteit ook koppelen aan hun club. Hier kunnen we de theorie van Danforth (2001) weer aanvullen: de identificatie van een club kan, naast visies op de natie, ook worden gekoppeld aan een lokale visie.

3.3.1 Moskou als de 'Ander'

'Elke keer als ik naar Moskou moet, heb ik pijn' – Alexander⁷¹

⁶⁸ Interview Alexander 18-02-2013

⁶⁹ Eigen aantekeningen 14-02, 14-03 en 17-04

⁷⁰ Eigen aantekeningen 07-04

⁷¹ Interview Alexander 18-02-2013

De lokale identiteit van St.Petersburg komt ook naar voren als het gaat om de relatie tussen de stad en Moskou. Veel supporters geven aan dat ze niet van Moskou houden en dat er rivaliteit is tussen St.Petersburg en Moskou. Alexander stelt dat deze rivaliteit voortkomt uit de geschiedenis, vanaf het moment dat Moskou de positie van hoofdstad van St.Petersburg overnam.⁷² Hij geeft aan dat St.Petersburg in de Sovjet-Unie onderdrukt werd door de heersers in Moskou, omdat het de plek was waar alle revoluties begonnen. Voor de supporters is echter niet alleen de geschiedenis belangrijk voor de rivaliteit. Het huidige Moskou wordt getypeerd als een stad van chaos zonder cultuur, met onaardige mensen die teveel op hun geld letten. Voor de supporters is dit een tegenstelling met St.Petersburg, dat volgens hen namelijk een gezellige stad met veel kunst, cultuur en theater. Supporters gaven zo vaak aan dat Moskou geen fijne plek was om te komen, dat ik begon te twifelen of ik mijn geplande reis naar Moskou wel door wilde laten gaan.

De relatie met Moskou komt ook naar voren als het gaat om de voetbalclubs uit Moskou:

*'Op het kantoor hebben Chris en ik het over de aankomende speelronde in de competitie. We komen uit bij Spartak Moskou en ik vraag Chris wie ook alweer de trainer van Spartak is. "Valery Karpin", antwoord hij. Alle medewerkers draaien tegelijk hun hoofd richting onze tafel en kijken alsof we tegen hen aan het schelden zijn'*⁷³

Alle informanten geven aan dat ze een hekel hebben aan Spartak Moskou, de grote rivaal van Zenit. Alexander geeft bijvoorbeeld aan dat hij geen rode kleren aandoet, omdat dit de kleur van Spartak is.⁷⁴ Het gaat voor de supporters echter niet alleen om Spartak. Ook andere teams uit Moskou als CSKA (het voormalige team van het leger) en Dynamo (het voormalige team van de politie) worden als rivalen gezien. Volgens Chris gaan wedstrijden van Zenit tegen Dynamo altijd gepaard met veel vuurwerk, omdat de supporters zo laten zien dat ze niet bang zijn voor de politie.⁷⁵ Het proces van in- en uitsluiting (Eriksen 2010), zoals dat eerder naar voren kwam als het gaat om de Russische natie, wordt door supporters ook gebruikt om hun lokale identiteit te benadrukken. Moskou wordt hierbij gezien als de 'Ander'.

⁷² Interview Alexander 18-02-2013

⁷³ Eigen aantekening 18-02-2013

⁷⁴ Groepsinterview Egor, Daniël en Alexander 04-04-2013

⁷⁵ Informeel gesprek met Chris, 25-02-2013

In de zoektocht naar identiteit wordt er dus niet alleen naar de natie gekeken door voetbalsupporters, maar identificeren ze zich ook met St.Petersburg en de regio rond de stad. Dit laat zien dat individuen meerdere groepsidentiteiten kunnen aannemen, zoals de theorie van Bloom (1990) stelt. Echter, deze groepsidentiteiten overlappen en lopen ook door elkaar (Wieseltier 1994). Binnen Rusland zetten voetbalsupporters zich af tegen Moskou, maar meerdere supporters gaven aan dat zij clubs uit Moskou wel steunen als het gaat om internationale wedstrijden. Alexey, het ex-lid van de harde kern, gaf aan dat supporters uit St.Petersburg en Moskou samen tegen de supporters uit de Kaukasus waren. De grenzen zijn hierbij dus ook flexibel en elastisch, zoals Anderson (2006) ook stelt.

3.4 De 'Zenit Question'

Bij voetbalsupporters in St.Petersburg komt de '*Russian Question*' tot uiting, omdat er bij hen ook een zoektocht plaatsvindt, zowel naar de identiteit van de club als naar de rol van Russische nationale identiteit bij de club. De identiteit van de club is onder druk te komen staan door de komst van Gazprom en andere mondiale processen.

Buitenlanders zijn bij de club gekomen en het proces van professionalisering heeft ook invloed op de club. De supporters moeten hierdoor nadenken over wat zij willen dat hun club belichaamt. Er worden drie soorten identiteit aan Zenit toegekend: een lokale, een nationale en een internationale. Er is echter geen overeenstemming over de identiteit van Zenit. De zoektocht naar de clubidentiteit kenmerkt zich ook in de reactie op de 'Ander' bij de club. Hieruit blijkt dat supporters waarde hechten aan het 'Russisch'-zijn binnen deze identiteit.

Ook de grotere zoektocht naar een Russische nationale identiteit komt terug bij voetbalsupporters in St.Petersburg. Hierbij zijn verschillende visies op deze nationale identiteit naar voren gekomen: taal, cultuur, religie, ras en het hebben van een Russisch paspoort zijn voor verschillende supporters onderdeel van het 'Russisch'-zijn. Onder voetbalsupporters blijkt dat er meer sprake is van een etnische visie op Russische nationale identiteit dan een civiele visie. Taal, cultuur en religie zijn in hun geval namelijk alle drie onderdeel van deze etnische visie, waar alleen het hebben van een Russisch paspoort onderdeel is van de civiele visie. Binnen het debat over de Russische nationale identiteit (Tolz 1998; Simonsen 1996) is er onder voetbalsupporters dus

meer sprake van een '*Russkiy*' benadering. Naast de zoektocht naar nationale identiteit, identificeren voetbalsupporters zich ook met St.Petersburg en de regio. Deze lokale identiteit kenmerkt zich door de speciale Europese identiteit van de stad en regio en het afzetten tegen Moskou. Bij het zoeken van identiteit komt dus niet alleen nationale identiteit, maar ook lokale identiteit naar voren onder voetbalsupporters. Dit wordt in het debat over Rusland niet genoemd door Tolz (1998) en Simonsen (1996) en is dus een aanvulling op hun theorieën.

4. Welke kleur heeft de koning?

Hoe de 'Russian Question' tot uiting komt onder schakers in St. Petersburg

St. Petersburg heeft slechts⁷⁶ twee grote schaakclubs: de Overtime en de Petrogradsky. Beide clubs bevinden ze zich in oude versleten gebouwen die verstopt zitten achter drukke straten. De Overtime is op dinsdag en donderdag actief, met op beide avonden ongeveer vijftien man. Af en toe organiseren ze op zaterdag een groot toernooi, waar je meer geld moet inleggen⁷⁷, voor de 'sterkere schakers' van de stad. De Petrogradsky is juist in het weekend actief, met op zaterdag en zondag ongeveer veertig man. Voor jeugdspelers zijn er een aantal schaakscholen, met als bekendste de Chigorin Club, de club met een beroemde historie van bekende schakers en toernooien. Deze scholen zijn voor kinderen gratis (net als viool of dansles) en de docenten zijn sterke schakers. In tegenstelling tot Nederlandse schaakclubs kennen de Overtime en de Petrogradsky beide geen contributie of leden, maar organiseren ze losse toernooien. Schakers die daaraan mee willen doen moeten vooraf geld inleggen en de winnaar van het toernooi krijgt het bedrag nadat een bepaald percentage is afgetrokken voor de organiserende club. Nikolai, een sterke, fanatieke schaker van 24 jaar, wees mij op het feit dat ik de clubs zelf incorrecte invulling gaf:

'Volgens mij begrijp je het begrip club een beetje verkeerd. De club is alleen een plaats waar je speelt, en dat was het. Geen mensen groep, tickets of weet ik het wat. Zulke clubs bestaan niet in St. Petersburg. Er zijn alleen plaatsen die ze club noemen en daar kun je schaken en dat was het'. – Nikolai⁷⁸.

De Overtime club is pas vanaf juli 2012 open, terwijl de Petrogradsky club al tientallen jaren bestaat. De Overtime club bevindt zich in het centrum van de stad. De speelzaal bevindt zich op een tweede verdieping boven een muziekclub (wat voor veel geluidsoverlast zorgt tijdens het schaken). De toernooien zijn goed gestructureerd en de club doet haar best om deze structuur ook uit te stralen, bijvoorbeeld door een duidelijke website te onderhouden. De wedstrijdleider (scheidsrechter) staat bijvoorbeeld altijd op scherp en neemt duidelijke beslissingen waardoor er geen ruimte

⁷⁶ Bijvoorbeeld de stad Utrecht (320.000 inwoners) kent minstens vijf clubs, die ieder week een clubavond hebben met ongeveer dertig man.

⁷⁷ 1000 Roebel, dus ongeveer 25 euro

⁷⁸ Interview Nikolai 13-02-2013

is voor luidruchtige protesten of chaos. Ook staat er op de site een gestructureerde agenda en werd ik voor ieder toernooi persoonlijk uitgenodigd. Er zijn twee zalen waarbij er foto's aan de muur hangen van schakers uit St. Petersburg.

Locatie van de Overtime; binnen mooi en gestructureerd, maar het gebouw stamt uit de Sovjet periode. Op de begane grond zat een muziekclub. Foto genomen op 18-04-2013.

De Petrogradsky is drukker, chaotischer en er is veel meer lawaai. Het gebouw is versleten, slecht onderhouden en ook het spelmateriaal is een stuk minder modern dan bij Overtime. Er is één zaal waar heel veel mensen in zitten (door Sasha, Nikolai's schaakcoach, een manege genoemd, omdat het zo krap is⁷⁹), zonder garderobe en met slechts één herentoilet. Er wordt vals gespeeld, op uitslagen gegokt en sommige schakers gaan soms even naar een klein barretje dat om de hoek zit om alcohol te kopen. De verschillen tussen de clubs zijn vooral te wijten aan het feit dat de Overtime een nieuwe, goed gesponsorde vereniging is, terwijl de Petrogradsky al heel lang bestaat. De schakers spreken zelf echter altijd van de schaakgemeenschap van St. Petersburg en niet van een identiteit van een club. De schakers maken keuzes voor

⁷⁹ Interview Sasha, Nikolai's coach 04-03-2013

toernooien op basis van afstand, prijzengeld, of welke dag(en) van de week ze vrij hebben. Ook zijn er veel schakers die op internet spelen en daardoor niet naar een club gaan. De sport speelt een grote rol in het leven van veel schakers. Ze zijn vaak goede vrienden met andere schakers en gaan dus ook buiten de sport met elkaar om. Volgens Bairner (2009) vormt sport een raamwerk waar sociale verschijnselen door bekeken kunnen worden en inderdaad blijkt de *'Russian Question'* in het schaken tot uiting te komen.

Dit hoofdstuk zal dan ook beschrijven hoe de zoektocht naar de Russische nationale identiteit tot uiting komt in het schaken. Het eerste deel gaat in op de zoektocht naar een identiteit van de schaakgemeenschap van St. Petersburg en hoe hierdoor vraagstukken uit de *'Russian Question'* terug komen. Het tweede deel zal de verschillende visies van schakers op de *'Russian Question'* belichten. Het derde deel zal ingaan op de koppeling van schaken met de Sovjet-Unie en hoe dit relateert aan de zoektocht naar de Russische nationale identiteit.

4.1 De identiteit van de St. Petersburgse schaakgemeenschap

Er is sinds de val van de Sovjet-Unie een zoektocht naar de identiteit van de schaakgemeenschap van St. Petersburg. Door processen van mondialisering is de diversiteit van de gemeenschap toegenomen, waardoor de schakers meer over de identiteit van de gemeenschap nadenken. We zullen hier de twee belangrijkste onderdelen van de groepsidentiteit uiteenzetten en hun relatie tot het nationale identiteitsvraagstuk bespreken.

4.1.1 Onverschilligheid

Er blijkt er onder de schakers een grote onverschilligheid te zijn in de visie ten opzichte van 'de Ander'. Sterker nog: veel schakers distantiëren zich expliciet van mensen die wel aandacht schenken aan verschillen gebaseerd op bijvoorbeeld huidskleur, religie of afkomst. Een aantal schakers noemen deze mensen zelfs 'beesten' of idioten. De onverschilligheid die in de sport zit, creëert voor sommige schakers een totaal andere omgeving dan buiten het schaken.

'Semitei, één van de allersterkste schakers van de Petrogradsky, Richard en ik waren bezig met een interview in een bar in de buurt van de Petrogradsky. Semitei, naar eigen

zeggen half Russisch, half Kirgizisch, was net eerste geworden op de club en had ongeveer twintig euro gewonnen. Hij stond er op dat we naast drinken ook eten namen en dat hij betaalde. Op de vraag of andere Russen hem als Rus zagen reageerde hij volgt; "Op de schaakclub doet iedereen wel normaal tegen mij", gevolgd door een veelbetekenende blik. 'Daar let niemand op verschillen'. Na afloop van het interview hoor ik dat hij voor zijn fulltime werk reclamefolders uitdeelt bij de metro. Dit is heel erg laag geklasseerde arbeid met een laag salaris waar vooral Aziatische migranten werken die niets beters kunnen vinden. Ik besef me dat de schaakgemeenschap (waar hij in 'schakers optiek' één van de allersterkste en meest gerespecteerde is) en het normale leven voor hem een wereld van verschil moet zijn⁸⁰.

Het 'onverschillig' staan ten opzichte van 'Ander' is, net zoals Barth in zijn theorie suggereert, ontstaan op basis van grenzen met andere groeperingen (Barth in Cohen 2000). De grens die iemands identiteit schetst, creëert een scheiding van wat binnen de grens valt en dus ook wat er buiten valt (Bloom 1990). Ik moet tijdens gesprekken met informanten erg duidelijk uitleggen wie ik bedoel met 'de Ander', want er wordt door de respondenten niet gemakkelijk een invulling aan gegeven. Revolt, een regelmatige deelnemer aan toernooien zowel in het weekend als doordeweeks, wees mij op een Duitse poster waarop een donkere man en blanke vrouw waren afgebeeld. De poster had de titel: 'een gewoon Duits gezin' en Revolt vertelde dat dit voor hem ook voor Russische gezinnen gold.⁸¹ Deze onverschilligheid ten opzichte van 'de Ander' is voor de identiteit van de schakers van groot belang, omdat juist op basis van deze grenzen de eigen identiteit gecreëerd wordt (Barth in Cohen 2000). Het 'boven etnische verschillen willen staan' lijkt op het voorbeeld van Danforth (2001) in Australië, waar de voetbalbond probeerde etniciteit uit de natie te bannen. Door flyers en anti-discriminatie teksten proberen schakers het schaken symbool te stellen als een tolerante sport waar iedereen welkom is. De schaakgemeenschap wil een civiele notie uitstralen, waarbij iedereen erbij kan horen.

Soms blijken de identiteit grenzen van de schakers ook te overlappen met groepsidentiteiten. Dit zie ik terug bij bijvoorbeeld Anton, die naast schaker ook voetbalsupporter is. Hij vertelt dat hij zich in sommige visies van voetbalsupporters

⁸⁰ Eigen aantekeningen 21-04-2013

⁸¹ Interview Revolt 21-03-2013

prima kan vinden, terwijl andere schakers het hier absoluut niet mee eens zijn⁸². Een donkere man kan volgens hem bijvoorbeeld geen Rus worden, terwijl veel schakers het hier niet mee eens zijn. Anton zal dus in sommige situaties (bijvoorbeeld als de bovenstaande 'donkere man kwestie' ter sprake komt) een 'keuze' moeten maken over welke groepsidentiteit hij aanhangt en welke gevolgen dit zal hebben. Wieseltiers (1994) argument over het overlappen van grenzen blijkt dus ook bij de schakers van toepassing. Omdat veel schakers negatief staan tegenover mensen die wel onderscheid maken op basis van bijvoorbeeld huidskleur of etniciteit zal Anton soms zijn identiteit situationeel in zetten, op een manier die Baumann (1999) beschrijft. Dit is voor hem soms een noodzaak, omdat het overlappen van grenzen anders tot botsingen kan leiden.

4.1.2 Etniciteit

Ook etnische elementen zijn onderdeel van de groepsidentiteit en dit leidt tot een interessante paradox. Immers, juist onverschilligheid ten opzichte van etnische elementen is een belangrijk onderdeel is van de groepsidentiteit. Sasha, de ongeveer 65 jarige coach van Nikolai, stelt bijvoorbeeld dat diegene die er *echt* bij wil horen wel de taal en cultuur moet kennen en bovendien Russische vrienden moet hebben⁸³. Hij doelt hiermee dus niet op afkomst, maar wel op andere etnische aspecten. Zelf merkte ik ook dat ik verschillende gebruiken en gewoontes had die mij, zonder dat ik het door had, distantieerden van de groep. Nikolai wees mij bijvoorbeeld op mijn onzekerheid toen ik aarzelde pannenkoeken aan te nemen die zijn tante had gemaakt. Ik moest gewoon durven, voor mezelf opkomen en niet zoveel denken. Dit kwam volgens Nikolai ook allemaal terug in het schaken. Ik gaf tijdens het schaken veel te snel op, was 'te aardig' en speelde dus niet Russisch⁸⁴. In het schaken zelf zijn dus zeker etnische elementen.

De beschreven paradox over etniciteit komt steeds vaker voor door gevolgen van mondialisering. De samenstelling van schaakgemeenschap in St. Petersburg is namelijk de laatste twintig jaar sterk beïnvloed door deze processen en hierdoor is het de vraag wie er nu wel of niet bij hoort. Zoals we in het theoretisch kader al aangeven neemt dus ook het aantal verschillende identiteiten waaraan een individu wordt blootgesteld toe (Eriksen 2007). Semitei en Sasha (geboren in Kirgizië en Kazachstan) werken

⁸² Interview Anton 12-03-2013

⁸³ Interview Sasha, coach van Nikolai 04-03-2013

⁸⁴ Eigen aantekeningen 06-04-2013

bijvoorbeeld allebei in St. Petersburg en zijn een vertrouwd gezicht geworden van de gemeenschap. Ik ben bij mijn laatste bezoeken aan de Petrogradsky een Belg tegengekomen⁸⁵ en zelf ben ik natuurlijk ook een voorbeeld van de 'Ander'.

Zoals we in het theoretisch kader aangeven kan deze toename van identiteiten verschillende reacties teweeg brengen. Het zou kunnen dat er een extra benadrukking kwam op de eigen etniciteit als bescherming van de eigen identiteit (Eriksen 2010). Ik stel echter vast dat bij de schaakgemeenschap het etnische element juist steeds minder een rol gaat spelen, de andere reactie die Eriksen beschrijft. Dit is vooral vanwege Freud's argument over 'het risico op verbinding' door de blootstelling aan een grotere diversiteit van identiteiten (Cohen 1990). Doordat de diversiteit in etnische groepen door transnationale en wereldwijde media steeds groter is geworden (Eriksen 2010), is er steeds meer gewenning aan 'de Ander'. Het etnische element van de identiteit van de St. Petersburgse schaakgemeenschap wordt nu al bestreden en zal door deze strijd zelfs nog verder afnemen. Mensen die dit onderdeel van de groepsidentiteit delen, sluiten zich namelijk bij de schakers aan: immers individuen zoeken een groepsidentiteit op basis van gedeelde elementen (Freud in Cohen 1990). Ook is het zo dat de kinderen van 'nu' over een paar jaar lid zullen worden van de schaakgemeenschap. Deze kinderen kunnen, in tegenstelling tot de oudere leden, Engels spreken en lezen en zijn hierdoor (via bijvoorbeeld internet) veel meer gericht op het buitenland. Hierdoor zal de gemeenschap nog meer internationaal gericht worden en nog meer gewend raken aan diversiteit.

Natuurlijk zullen er schakers zijn die niet alle onderdelen van de groep identiteit delen (bijvoorbeeld Anton). Deze schakers zullen alleen afkomen op het 'schaak' onderdeel uit de groepsidentiteit. Je zou dus kunnen stellen dat alle identiteiten er gewoon bij kunnen en zullen komen, los van hun visies ten opzichte van 'de Ander'. Mijn beargumenteerde reactie lijkt in dat geval onlogisch.

Doordat er in de schaakgemeenschap echter een 'distantiëring sfeer' heerst ten opzichte van mensen die wel onderscheid maken op basis van etnische elementen, schrikt dit deze mensen af. Het is dus vanwege deze combinatie van onverschilligheid en distantiëring in de groepsidentiteit, dat ik stel dat de onverschilligheid onder de

⁸⁵Eigen aantekeningen 20-04-2013

schakers alleen nog maar groter zal worden. De paradox zal langzaam verdwijnen en de rol van etniciteit als onderdeel van groepsidentiteit zal nog verder afnemen.

Nu de belangrijkste onderdelen van identiteit van de schaakgemeenschap in beeld zijn gebracht, zullen in de volgende paragraaf de visies van de schakers zelf op de '*Russian Question*' uiteen worden gezet.

4.2 Wie is er nu eigenlijk een Rus?

*'Die jongen met wie je zaterdag een interview hebt, Semetei, komt uit Kirgizië en is niet Russisch, maar hij hoort er op de club gewoon bij' zei Sergei tegen mij. Die zaterdag vroeg ik Semetei wat zijn nationale identiteit was. Hij antwoorde: "Kirgizisch en Russisch, allebei evenveel". Ik besepte me dat dit een heel concreet voorbeeld was van de verschillende visie op 'Rus zijn'.'*⁸⁶

Onder de schakers in St. Petersburg heersen veel verschillende visies op wat de Russische nationale identiteit inhoudt. Het is echter wel zo dat de meeste schakers aangeven er niet veel mee bezig te zijn: ze vertellen dat het ze niet zoveel kan schelen en dat het bovendien ontzettend ingewikkeld is. Het argument van Malkki (1992) is echter dat er weldegelijk een rol voor nationale identiteit in het identificatie proces van ieder individu is weggelegd. Ik zie in de uitingen andere visies dan schakers in de interviews vertellen en de nationale identiteit kwestie komt daar überhaupt vaker voor. We zullen nu de verschillende visies op de Russische nationale identiteit uitleggen aan de hand van de drie belangrijkste geconstateerde onderdelen.

4.2.1 Taal

Schakers verschillen in hun mening over hoe groot de rol van taal is bij het bepalen van wie een Rus is. Nick, vroeger een fanatieke schaker die met talenten als Grischuk en Morozevich trainde (die beide nu bij de wereldtop horen), reist voor zijn werk drie keer per week met het vliegtuig door heel Rusland⁸⁷. Hij voelt zich overal thuis omdat hij met iedereen goed kan communiceren. Ook Sacha, een schaker uit Kazachstan die nu al twintig jaar in St. Petersburg woont, noemt taal de grootste verbinding tussen alle

⁸⁶ Eigen aantekeningen 10-04-2013

⁸⁷ Interview Nick 15-02-2013

mensen in Rusland⁸⁸. Ik heb dit zelf ook ervaren, bijvoorbeeld toen ik een keer met Sergej, een 25-jarige schaker, aan het schaken was⁸⁹. We zaten in een soort recreatie ruimte voor jongeren, tien hoog op de *Nevsky prospect* (hoofdstraat). Er stonden aardig wat jongeren te kijken en op een gegeven moment riep er één iets in het Russisch en begon iedereen te lachen. Na wat hulp van mijn tolk begreep ik dat hij 'pak het paard' riep, een bekende quote uit een 'Sovjet film'. In het Russisch is de uitspraak dubbelzinnig en blijkbaar erg grappig, waardoor de Russen samen lachten en ik deze 'humor verbondenheid' miste, omdat ik de taal niet sprak. Tolz (1998) stelt dat taal als verbinding kan functioneren voor Rusland als natie voor de Russisch sprekenden, en inderdaad, voor veel schakers is de Russische taal een onderdeel van de Russische nationale identiteit.

Sasha, een vriend van Nikolai die Russische taalles geeft als beroep, wees mij op nog een andere functie van de taal. Deze functie is relevant, omdat het laat zien dat taal niet als *enige* voorwaarde gezien kan worden om Rus te worden.

*"Toen Nikolai, Sasha en ik na een dag schaken terug in Sasha's oude auto zaten naar het centrum van de stad, vroeg Sasha mij om zo veel mogelijk Nederlandse scheldwoorden. Ik vertelde hem een paar en hij en Nikolai moesten er om lachen. Toen ik vroeg waarom hij dat eigenlijk wilde weten vertelde hij me dat taal, ook al ken je er maar weinig van, een magisch ding is. "De Russische taal houdt bijvoorbeeld landen bijeen, die al twintig jaar geleden gesplitst zijn! Een Oekraïner praat met iemand uit Kirgizië Russisch en gelijk is er een band. Kijk eens naar de afstand!... Magisch zeg ik je."*⁹⁰

De Russische taal verbindt de voormalige Sovjet landen met elkaar en niet alleen de mensen die in Rusland wonen. Semitei, een schaker die voor een jaar in St. Petersburg woont en eigenlijk uit Kirgizië komt, voelt een sterke verbondenheid met Rusland en ook Sacha uit Kazachstan voelt zich (deels) Rus. Semitei vertelde mij dat deze verbondenheid vooral aanwezig is omdat de Russische taal nog erg belangrijk is in zijn (voormalig Sovjet) land en hij daardoor een verbinding blijft houden met andere Sovjet landen⁹¹.

⁸⁸ Interview Sacha 11-04-2013

⁸⁹ Eigen aantekeningen 10-04-2013

⁹⁰ Eigen aantekeningen 19-04-2013

⁹¹ Interview Semitei 20-04-2013

We kunnen dus vast stellen dat taal weldegelijk belangrijk is voor het creëren van verbondenheid van de Russen en dit sluit dus aan bij de theorie van Tolz (1998). Sasha's argument laat echter wel zien dat taal niet *het enige* is wat iemand Rus maakt. De taal verbindt naast Russen ook leden van de Sovjet-Unie met elkaar. De visie die Tolz (1998) beschrijft, waarbij ze beargumenteert dat Rusland een natie is gebaseerd op Russisch sprekenden, is volgens mij dus correct, maar onvolledig, omdat de taal niet als *enige* eis gezien wordt om Rus te zijn. De volledige beheersing van de Russische taal maakt je nog geen Rus.

4.2.2 Cultuur

De Russische cultuur is voor veel schakers een onderdeel van de Russische nationale identiteit. Over de inhoud van deze cultuur zijn de schakers het meestal eens, maar noemen ze verschillende onderdelen, omdat die hun toevallig eerder te binnen schieten. Er worden allerlei onderdelen van de cultuur genoemd en er is er geen één 'fout' gebleken als ik ze voorlegde aan andere schakers.

Soms botst het echter wel bij de vraag wie deze cultuur precies aanhangt. Ook bij de visies op de Russische cultuur komen we hier namelijk 'etnische noties' of meer 'civiele noties' tegen. Volgens Igor bijvoorbeeld, een oudere schaker die ook aan internationale toernooien meedoet, wonen in Siberië mensen met de Russische cultuur. Semitei stelt echter dat dit slechts Russische burgers zijn en dus geen *echte* Russen, omdat ze niet de echte Russische cultuur hebben. Igor stelt dat de Russische cultuur zeker bestaat, maar hij kan niet precies vertellen wat het inhoudt.

'Nadat ik bij Igor thuis zijn enorme collectie 'schaakattributen' had bekeken, begonnen we een gesprek en vroeg ik hem wat de Russische cultuur precies inhield. Hij was even stil, en dacht diep na. "Reis het land door, van dorp tot dorp en dan kom je erachter. Ik kan het je zelf nu niet vertellen". Grappig was dat we later, volgens hem, een typische Russische maaltijd aten, met typisch Russische speeches tijdens het proosten en we typisch Russische wodka dronken!'⁹²

In Tolz artikel wordt gesteld dat de Russen, wit-Russen en Oekraïners door taal gescheiden worden, maar dezelfde cultuur hebben. Aan de ene kant blijkt dit wel te kloppen; de Oekraïners worden bijvoorbeeld broeders genoemd. Aan de andere kant is

⁹² Eigen aantekeningen 22-04-2013

het volgens informanten zo dat in Oekraïne ook grote, sterke nationalistische bewegingen bestaan tegen Rusland. Bovendien suggereert juist het feit dat ze 'broeders' genoemd worden juist dat er dus ook verschil is: inwoners van Vladivostok wonen vele malen verder weg, maar worden Russen genoemd, geen broeders. De visie van Rusland als natie van Oostelijke Slaven, gebaseerd op hun cultuur en historie, blijkt niet meer zo aanwezig. De visie van de Russische natie gebaseerd op de *Russische* cultuur is meer aanwezig. Het is lastig om de Russische cultuur 'vast te pakken', maar het blijkt voor velen een belangrijk onderdeel van de Russische natie.

Sommige schakers zullen deze grote rol van de Russische cultuur ontkennen. Volgens hen bestaat de Russische cultuur niet echt, want niemand weet wat het zou inhouden. Peter beschreef Rusland bijvoorbeeld als een '*melting pot*' en je bent Russisch als je maar *denkt* dat je Russisch bent⁹³. Ook Sasha, de coach van Nikolai, stelt dat er geen Russische cultuur aan de nationale identiteit gekoppeld is:

"Er zijn meer dan 120 culturen en 120 talen binnen Rusland. En iedereen heeft eigen geschrift, taal en gewoontes. Het is een multicultureel land." - Sasha⁹⁴

Uit de omgang met schakers kwam echter wel vaak het belang van de cultuur naar boven en nog belangrijker: het weldegelijk erkennen van het bestaan van één Russische cultuur. Tijdens mijn omgang met Nikolai noemde hij dingen die hij deed of zag continu 'Russisch'. Een gekke 'traditionele' sprong over het kampvuur dat we hadden gemaakt, het moeten uit stappen uit een bus, die kapot zou zijn, maar vervolgens wel gelijk wegrijdt, of een absurde schaakstrategie, het is allemaal Russische cultuur volgens hem⁹⁵. Hij koppelt elementen aan de Russische cultuur en maakt het daardoor onderdeel de Russische nationale identiteit. Dit laatste wordt uitgelegd door het argument van Gellner (1978). De kenmerken van de dominante etnische groep (Russisch) worden volgens hem immers ingebed in de natie. Nikolai vertelde mij in een interview niet bezig te zijn met wat een Rus is, en zich ook niet zo te voelen, maar juist van hem heb ik de meeste elementen van de Russische cultuur gezien en geleerd. Zijn beeld van wat iemand een Rus maakt is toch deels gebaseerd op allerlei culturele elementen.

⁹³ Interview Peter 21-04-2013

⁹⁴ Interview Sasha, de coach van Nikolai 04-03-2013

⁹⁵ Eigen aantekeningen 06-04-2013

4.2.3 Huidige Russische territorium

Veel schakers zijn bezig met het Russische territorium en het wonen in Rusland is voor hen ook een onderdeel van de Russische nationale identiteit. De schakers weten vaak niet hoe het leven aan de oostgrens van Rusland is, maar toch worden de inwoners in eerste instantie Rus genoemd. Zo noemt Sergei iedereen een Rus die binnen de huidige territoriale grenzen van Rusland woont en ook bij Nikolai komt dit soms naar boven. Hij vertelde dat Russen gewoon Rus zijn omdat ze in Rusland wonen. Toch is deze visie op de Russische nationale identiteit complexer dan het nu lijkt. Dit komt vooral vanwege het laatste element dat Tolz (1998) noemt over deze visie: 'loyaliteit aan de staat'. In de voorbeelden van Frankrijk en Amerika, zien we telkens het element loyaliteit terugkomen, maar dit blijkt in Rusland lastiger te zijn. Ik had bij Nikolai namelijk al eens eerder gemerkt dat hij migranten duidelijk niet als Rus zag, ook al woonden ze al aardig wat jaar in St. Petersburg⁹⁶. Toen ik hem dit voorlegde noemde hij, als extra eis bovenop het 'in Rusland wonen', dat er wel een bepaalde tijd vereist is aan het wonen in Rusland. Die tweede eis komt bij meer schakers terug en is niet vanwege een proces van inburgering of iets dergelijks. Het gaat er meer om de andere Russen aan je te laten wennen en je mentaliteit te wijzigen. Er moet een wil ontstaan om je blijvend in Rusland te vestigen. Parekh (1995) en Simonsen (1996) stellen dat het Amerikaans of Frans burgerschap open staat, maar wel eisen stelt en dit is dus precies wat ik ook constateer, maar met een andere tweede eis. Er is namelijk geen loyaliteit aan de staat of politieke instituties vereist, want de meeste schakers hebben juist een afkeer hiertegen. Veel schakers hebben door de absurd hoge salarissen van Russische ambtenaren, corruptie, slechte levensomstandigheden en overige beleidsvoeringen van de overheid het vertrouwen in de politiek verloren. De schakers kaarten een andere voorwaarde om Rus te worden aan: de wil om je in het huidige territorium van Rusland te vestigen en er ook echt te willen blijven wonen. Hier gaat ook een element liefde voor de medemens mee gepaard, maar dus niet voor in Tolz (1998) haar woorden '*loyalty to newlyemerging political institutions and to the constitution*' (Tolz 1998:996). De door Tolz veronderstelde koppeling van wonen in een land en loyaliteit aan de staat zijn dus eigenlijk twee aparte eisen, waarvan er één voor de schakers onjuist is. Volgens schakers die een civiele notie van de natie aanhangen, moet je dus inderdaad wel in

⁹⁶Eigen aantekeningen 23-03-2013

Rusland wonen, maar verder alleen de wil hebben om er te blijven wonen en liefde hebben voor je medemensen. We zullen nu ingaan op de manier hoe schakers dit, en de twee eerder genoemde onderdelen samen gebruiken om, de door Baumann (1999) beschreven, super etniciteit te construeren.

4.2.4 Super etniciteit

De schakers hebben, in tegenstelling tot het argument van Tolz (1998), dus niet één onderdeel dat een visie op de Russische nationale identiteit vormt. Het is een (per schaker verschillende) combinatie van de drie beschreven onderdelen die je een Rus maakt. De schakers construeren, door de drie onderdelen samen te gebruiken, een door Baumann (1999) beschreven super etniciteit. Baumann (1999) spreekt in het bijzonder over het zoeken naar *nieuwe* elementen, maar in het geval van Rusland is dit logisch, omdat de oude identiteit is weggefallen. Doordat schakers in hun visie nog een grote rol toekennen aan taal en cultuur blijken deze 'etnische' elementen nog erg belangrijk te zijn bij het bepalen van wat nu werkelijk een Rus is. Echter, er is ook een civiele visie die vooral gebaseerd is op het in Rusland (willen) wonen. Beide visies komen ook in het schaken zelf tot uiting: er is een echte Russische speelwijze, er zijn echte Russische schaakgewoontes en gebruiken, maar er is ook grote onverschilligheid ten opzichte van 'de Ander' en een nadruk op het negeren van etnische verschillen. Veel schakers zien in zowel de etnische als de civiele notie waarheden en vermijden de discussie het liefst door de noties twee andere termen te geven: Russkiy & Rossiyskiy. Door het vragen naar de nationale identiteit *moeten* ze hier wel over nadenken en kiezen ze voor een super etniciteit, gebaseerd op elementen uit beide visies. Het vermijden van de discussie over een etnische of een civiele natie komt ook op een andere manier sterk naar boven: er is in het schaken heel veel aandacht voor de Sovjet identiteit. We zullen in de volgende paragraaf in gaan op deze identiteit en laten zien hoe deze identiteit relateert aan de '*Russian Question*'.

4.3 Schaken als Sovjet sport

'Op maandag 15 april was het kampioenschap voor de 'veteranen van Leningrad'. Deelname was alleen mogelijk als je in 1953 of eerder geboren was. Het is in de periode van ons veldwerk nog nooit zo druk geweest op de club. Er waren allemaal schakers die ik nog nooit gezien had. Dit was echt een gemeenschap waarbij iedereen elkaar al heel

*lang kende. Op mijn vraag waarom ze alleen naar dit toernooi kwamen en niet naar andere toernooien, reageerden ze naar mijn mening met een leugen over het geluidsniveau en gebrek aan discipline bij de jeugd. Het was een leugen, omdat het schaken nooit zo luidruchtig was als die dag en iedereen bloed fanatiek was. Al deze grijze mannen (en een aantal vrouwen) zorgden voor een sfeer die me sterk deed denken aan het nostalgische element dat je proeft in Sosonko's boeken die de schaaksfeer in de Sovjet-Unie beschrijven. Een naar zweetlucht ruikende, chaotische, en fanatieke mensenmassa die allemaal geobsedeerd werden door een schaakbord met 32 figuren.'*⁹⁷

Er is binnen het schaken in St. Petersburg een grote rol weggelegd voor de Sovjet identiteit. We zullen in deze paragraaf op deze identiteit ingaan door eerst de Sovjet verbondenheid te bespreken, daarna in te gaan op de elastische grenzen van deze verbondenheid en tot slot het 'vluchten' in deze identiteit te bespreken.

4.3.1 Sovjet verbondenheid

Er zijn onder schakers in St. Petersburg sterke gevoelens van verbondenheid met de landen van de voormalige Sovjet-Unie. Tolz (1998) spreekt van een Unie-identiteit, maar dit blijkt voor de meeste schakers niet te kloppen. Op Juneev, een wat oudere schaakdocent, na⁹⁸ ziet geen enkele schaker een toekomst weggelegd voor de Sovjet-Unie en beschouwen ze het allemaal als geschiedenis. Toch zijn er nog steeds duidelijke connecties te zien met Sovjet landen en zijn er ook gevoelens van verbondenheid en nostalgie. Zo is er de eerder beschreven verbintenis door de Russische taal. Ook zien de meeste schakers de Sovjet periode als positief, met als beste voorbeeld Juneev, die de Sovjet identiteit zelfs als de juiste nationale identiteit ziet. In zijn schaakschool, die net als in de Sovjet-Unie gratis is voor kinderen, hangen overal krantenartikelen en foto's van schaakhelden uit de Sovjet-Unie. Hij vertelt mij dat er na de Sovjet een hoop is veranderd en het meeste daarvan vindt hij negatief. Mensen zijn volgens hem niet meer te vertrouwen zoals vroeger, het is onveiliger, en iedereen is luiër geworden. Ook Alekseev, de wedstrijdleider van de *Overtime* club, noemt iedereen uit voormalige Sovjet landen broeders⁹⁹. Vrijwel ieder interview dat ik heb gehouden ging al snel over

⁹⁷ Eigen aantekeningen 15-04-2013

⁹⁸ Interview Juneev 27-02-2013

⁹⁹ Interview Alekseev 07-03-2013

de Sovjet-Unie en iedereen benadrukte de positieve dingen uit die tijd. Vaak zag ik mooie herinneringen in de ogen van een schaker, terwijl deze zich de tijd van toen voorstelde.

4.3.2 Elastische grenzen

Een verbondenheid voelen en een band in stand houden is nog geen onderdeel van een nationale identiteit. Vrijwel alle schakers die ik sprak zagen mensen uit voormalige Sovjet landen niet als Rus, maar meer als broeder.

De voormalige Sovjet landen zou ik daarom eerder beschrijven als een soort 'familie-identiteit', dan de eigen identiteit. Ze bevinden zich net achter de door Anderson beschreven verbeelde grens. Deze grens is door Anderson beschreven (2006) als elastisch en het is dan ook niet verwonderlijk dat hier nog onduidelijkheid is. De mensen uit de voormalige Sovjet landen dachten er bijvoorbeeld zelf anders over: Semitei en Sacha zagen zichzelf wel als (deels) etnische Rus¹⁰⁰. Sacha uit Kazachstan kent bijvoorbeeld de Russische cultuur heel goed naar eigen zeggen¹⁰¹. Een verklaring voor dit verschil tussen de rol voor de unie die Tolz beschrijft en de rol die ik heb geconstateerd, is naar mijn mening ontstaan door tijd. Er is nu meer tijd verstreken sinds de val van de Sovjet-Unie en het ziet er naar uit dat dit Anderson's elastische grenzen heeft beïnvloed. Ik stel dan ook vast dat Tolz's (1998) visie op Rusland als natie gebaseerd op de Sovjet-Unie eenheid niet veel meer voorkomt. De 'Sovjet-Unie identiteit' is eerder een aspect dat (zoals eerder beschreven) situationeel ingezet kan worden, maar geen visie op de Russische nationale identiteit.

4.3.3 Sovjet vlucht

'Tijdens een interview en een bezoek bij Revolt thuis werd ik enorm verrast door zijn slechte levensomstandigheden. Revolt woonde alleen op tien hoog in een enorme puinhoop en had een kamertje dat met zijn bed al helemaal vol stond. We hielden het interview in de keuken waar we thee dronken en bananen aten. Alles in de keuken was vies en het was een enorme puinhoop. Revolt vertelde dat hij schaakte wanneer hij maar kon. Ik herinnerde me dat Nikolai zei dat niemand van de groep wist hoe Revolt aan zijn geld kwam. Revolt vertelde dat hij in de wiskunde werkte en gedichten schreef,

¹⁰⁰ Interview Sacha: 11-04-2013 en Semitei: 20-04-2013

¹⁰¹ Interview Sacha: 11-04-2013

*maar aan alles merkte ik dat wat hij ook deed, hij heel erg weinig verdiende. Ik vroeg hem wanneer hij volgende week op de club kwam. "Dat weet ik nog niet. Dat ligt eraan wanneer ik moet werken en of ik niet ziek ben".*¹⁰²

Dit voorbeeld illustreert de levensomstandigheden van veel schakers. Ze wonen (vaak alleen) in kleine, slecht onderhouden huizen, hebben een laag inkomen en kampen vaak met een drankprobleem. Tijdens interviews met schakers komen de hierboven genoemde problemen niet ter sprake. Ze beginnen vaak met het opnoemen van veel goede dingen uit de Sovjet periode die er nu niet meer zijn. Zo waren er volgens veel schakers betere financiële omstandigheden voor iedereen, vriendelijkere mensen, en was er aanzien voor schakers. Deze elementen worden in de huidige situatie gemist. Er zijn ook grote gelijkenissen tussen de 'Sovjet schaaksfeer' die Genna Sosonko (2006) in zijn boeken beschrijft en de sfeer die op de clubs heerst. Er wordt geschaakt in (dezelfde) rommelige oude gebouwen en de structuur is soms ver te zoeken. Bijna altijd speelt men net als in de Sovjet- Unie snelschaak, en staat er geld op het spel. Er is ook een hele grote rol weggelegd voor grootmeesters uit de tijd van de Sovjet-Unie. Er wordt bijvoorbeeld vaak gesproken over Tal, Botvinnik en Spassky en er zijn veel afbeeldingen van hen. Tijdens de opleiding staan ze symbool voor bepaalde schaak inhoudelijke aspecten die kinderen moeten leren, terwijl de recentere 'super' schakers als Kasparov en Kramnik minder aandacht krijgen. Verder is ook de schaakopleiding voor kinderen gratis, veel gewild en intensief, iets wat volgens Juneev, één van de goede overblijfselen is van de Sovjet-Unie.

Schaken houdt voor veel schakers de Sovjet-Unie dus 'in leven', omdat de Sovjet identiteit in het schaken wordt benadrukt. De schakers voelen zichzelf niet veranderd, en de sport is volgens hen ook hetzelfde gebleven, want de stukken bewegen nog op de dezelfde manier. De omgeving is echter wel veranderd en over die veranderingen zijn de schakers vaak niet te spreken. De schakers zetten zichzelf daarom in hun sport neer als schakers van de Sovjet. Ze zijn betrouwbaar en aardig, maar ook sterk in het schaken door hun Sovjet opleiding. Het is 'hun' sport, ze zijn er vertrouwd mee en verliezen niet graag. Hier komt ook het argument van Baumann (2003) terug over het situationeel inzetten van identiteit. Veel schakers die op zaterdag en zondag op de club zijn, werken de rest van de week heel veel uur en voor weinig geld. Buiten het werk hebben ze niet

¹⁰² Eigen aantekeningen 22-03-2013

veel anders. Hun vrouw is weggegaan en veel vrienden hebben ze ook niet. De huidige omstandigheden zijn slecht, onzeker en ingewikkeld en door het situationeel inzetten van de Sovjet identiteit, via schaken, kunnen deze omstandigheden (tijdelijk) worden vermeden. De zoektocht naar een Russische nationale identiteit wordt vermeden doordat dat de schakers een andere identiteit, die wel duidelijk is, situationeel inzetten. Omdat de Sovjet-Unie historisch gekoppeld is met het schaken (Bernstein 2012), is het dus niet verwonderlijk dat de Sovjet identiteit juist in deze sport zo sterk terugkomt. De mensen die nu niet tevreden zijn met hun situatie, maar dit in de Sovjet periode wel waren, streven naar een nationale identiteit waar het verleden weer aanwezig is. In het schaken kunnen ze hun Sovjet identiteit weer 'inzetten' en is het weer even zoals het vroeger was.

4.4 De Russische tuin

Wat de Russische nationale identiteit inhoudt, vindt iedere schaker een lastige vraag en het is iets waar veel schakers niet bewust mee bezig zijn. Geen enkele schaker stelt dat de Russische natie *alleen* gebaseerd is op taal, cultuur of het huidige territorium. Schakers combineren ze en zijn dus bezig om een Russische super etniciteit te creëren. Zowel etnische als civiele aspecten worden hier gebruikt om het beeld van een *echte* Rus te formuleren, want als één aspect niet gebruikt wordt is de super etniciteit onvolledig. Dit komt ook in de sport tot uiting, waar toetreding voor iedereen mogelijk is, maar waar taal en cultuur kennis toch belangrijk zijn om toe te treden tot de 'harde kern'. In de sport zie je ook een sterke onverschilligheid ten opzichte van 'de Ander' en een distantiëring voor diegene die daar wel aandacht aan besteden. We zien dus de door Baumann (1999) en Eriksen (2007) beschreven afname van de rol van etniciteit. Etniciteit wordt door de meeste schakers niet meer als onderdeel gezien van de nationale identiteit, maar zover wil ik niet gaan: het is zeker nog aanwezig en dit komt sterk tot uiting in het schaken. Ik zie echter dat de schaakgemeenschap deze rol van etniciteit in haar identiteit wil verkleinen. Net als in de casus van Australië (Danforth 2001) wordt de sport als non-etnisch geprofileerd. Ik stel dat dit, gecombineerd met de toenemende diversiteit en de distantiëring van mensen die wel aandacht besteden aan etnische verschillen, er toe zal leiden dat het etnische element in de visie van schakers op de nationale identiteit langzaam zal afnemen. Eriksen's (2007) 'verwelkoming' van 'de Ander' is hier dus meer van toepassing dan een bescherming van de eigen identiteit.

Bij het bepalen van de nationale identiteit komt Wieseltier's (1994) argument over het overlappen van grenzen sterk terug. Dit is precies het punt waar ik afwijk van Tolz (1998). De Russische natie is namelijk niet op één 'heg' gebaseerd, maar op een afbakening van meerdere heggen: de tuin. De burens die Barth beschrijft voeren in dit voorbeeld een gesprek in het Russisch, maar worden door andere heggen, cultuur of territorium, gescheiden. Alleen diegene die binnen alle geconstrueerde heggen in de tuin zijn, hebben de super etniciteit en zijn dus werkelijk Rus. Probleem is echter dat iedereen een ander formaat heg heeft en deze ook nog elastisch zijn. Hierdoor is het lastig om te bepalen wat de werkelijke afmetingen van de tuin zijn en kunnen deze ook nog veranderen, door bijvoorbeeld 'anti- etniciteit heggen' die door de schaakgemeenschap uitgedeeld worden. Voor veel schakers is het echter zo dat de tuin ook lang niet meer zo mooi is als hij geweest is in de Sovjet-Unie. Schakers gaan daarom soms, diep de grond in, naar de oude Sovjet tijd. Dit gaat het makkelijkste via een grote, diep groeiende, zwart witte plant, die schaken wordt genoemd. Daar onder de grond verdient iedereen ongeveer evenveel, zijn er vrienden, is er tolerantie voor iedereen, onverschilligheid ten opzichte van 'de Ander' en heeft schaken aanzien. Hoe vaak men deze plant kan en wil gebruiken hangt van het weer bovengronds af. Soms schijnt de metaforische zon in de tuin en kunnen schakers andere leuke dingen doen, zoals concertbezoeken of met vrienden rondhangen. Soms regent het echter: hoe vaak verschilt per schaker. De regen staat symbool voor de eenzaamheid, slechte leefomstandigheden en vele arbeidsuren.

Waar de Sovjet-Unie identiteit positief verbonden is met het schaken, is de huidige Russische natie gebaseerd op een super etniciteit (door ieder persoonlijk samengesteld door een mix van taal, cultuur en huidig territorium) en verbonden met een hoop negatieve aspecten. Het is daarom niet verrassend dat schakers in het onzekere, grauwe, heden graag hun sport beoefenen die verbonden is met 'de goede oude tijd'.

5. De '*Russian Answer*'; conclusies

'Schakers zijn meer wereldburgers. Voetbalsupporters hebben sterkere ideeën over Rusland en St. Petersburg. Schaken is ook meer voor individuen, voetbal is een sport van teams. Via voetbal is het makkelijker om identiteit te voelen.' – Anton, voetbalsupporter en schaker¹⁰³

We hebben Anton gevraagd wat volgens hem het verschil is tussen voetbalsupporters en schakers. Hierbij kwam naar voren dat schakers volgens hem minder bezig zijn met ideeën over wie er wel of niet bij hoort, terwijl voetbalsupporters hier een sterkere mening over hebben. We zien hier dat voor hem schakers meer een civiele notie op de Russische nationale identiteit aanhangen en voetbalsupporters meer een etnische notie op deze nationale identiteit hebben. We zullen nu verder ingaan op de verschillen tussen beide groepen in relatie tot de zoektocht naar een Russische nationale identiteit. Deze verschillen leiden er niet toe dat de groepen los van elkaar staan. Wanneer wij bijvoorbeeld vertelden dat we een gezamenlijk onderzoek deden naar voetbalsupporters en schakers, gaven sommige informanten ook hun mening over de andere doelgroep:

'Ik denk dat de rol van schaken heel veel kleiner is dan hoe die rol was in de Sovjet-Unie.' – Fedor, voetbalsupporter, over schaken¹⁰⁴

'Voetbalsupporters zijn beesten! Niet alle maar de meeste.' – Sergei, schaker, over voetbalsupporters¹⁰⁵

Binnen ons onderzoek zijn er meerdere parallellen naar voren gekomen tussen voetbal en schaken. De populaties van ons onderzoek zijn dus niet losstaand, maar staan ook in relatie tot elkaar. Op de Petrogradsky zaten bijvoorbeeld schakers, die al klaar waren met hun wedstrijd, met z'n allen om een klein computerscherm heen naar een wedstrijd van Zenit te kijken.¹⁰⁶ Chris, supporter van Zenit, wees ons tijdens een rondleiding door de stad op de plek van enkele schaakscholen en hij had zelf vroeger ook geschaakt.¹⁰⁷ Ook zijn we een keer na het bezoeken van een wedstrijd van Zenit bij Igor, een schaker,

¹⁰³ Interview Anton 11-04-2013

¹⁰⁴ Interview Fedor 02-04-2013

¹⁰⁵ Interview Sergei 10-04-2013

¹⁰⁶ Eigen aantekeningen 31-03-2013

¹⁰⁷ Eigen aantekeningen 23-02-2013

en zijn familie gaan eten. Hij vroeg direct wat de uitslag van de wedstrijd was en hoe Zenit gespeeld had.¹⁰⁸

Voetbalsupporters en schakers staan dus niet los van elkaar. Hun visies op de Russische nationale identiteit komen soms overeen en zijn soms verschillend. We zullen nu op deze overeenkomsten en verschillen ingaan.

5.1 Bescherming of verwelkoming?

De identiteit van de voetbalclub Zenit en de schaakgemeenschap van St. Petersburg zijn en worden beide beïnvloed door processen van mondialisering. Er is bij beide een zoektocht naar de identiteit, die vergeleken kan worden met *'The Russian Question'*. Het resultaat en de grote van de invloed van mondialisering verschilt echter. Zo is er bij Zenit een gelaagde lokale, nationale en mondiale identiteit geconstrueerd, terwijl er bij de schaakgemeenschap een vraagstuk is ontstaan over de rol van etniciteit binnen de groepsidentiteit. Beide identiteiten zijn op zoek naar een positie tussen de eigen vertrouwde etnische aspecten en de door processen van mondialisering veroorzaakte, grote vermenging van identiteiten.

Bij zowel Zenit als de schaakgemeenschap is de diversiteit de afgelopen twintig jaar sterk toegenomen. Bij Zenit heeft de sponsoring van Gazprom bovendien geleid tot professionalisering en een 'grotere' naam. Zenit is hierdoor veranderd van een lokale club tot een grote club binnen Rusland. Door deze verschuiving van Zenit en de toename van de diversiteit door processen van mondialisering krijgen supporters verschillende visies op wat de identiteit van de club is. Gaan we mee als wereldmacht en verwelkomen we diversiteit, of houden we vast aan het belang van 'Russisch-zijn' en beschermen we dit? Deze vraag komt niet terug bij schakers. Schakers stellen positief te staan ten opzichte van diversiteit, voelen geen bedreiging en maken deze positiviteit zelfs onderdeel van de groepsidentiteit.

Deze positiviteit komt ook goed tot uiting in de reactie op 'de Ander'. Waar sommige voetbalsupporters toch liever een 'Rus' zien dan een 'Ander', zeggen schakers daar onverschillig of positief tegenover te staan. Sterker nog: zij distantiëren zich zelfs van het *we*/benadrukken van etnische verschillen. De paradox van de schaakgemeenschap

¹⁰⁸ Eigen aantekeningen 21-04-2013

is echter dat ze soms onbewust wel aandacht geven aan de eigen etniciteit en dit wel als een eis zien om er *echt* bij te horen. Op deze manier zien we dus dat zowel de 'beschermende' als de 'verwelkomende' reactie van Eriksen (2007) terugkomen in allebei de groepen. Dat dit bij de schakers in mindere mate gebeurt, ligt volgens ons aan het verschil in impact die de mondialiseringsprocessen hebben.

De schaakgemeenschap heeft tot nu toe minder gevolgen van mondialiseringsprocessen ervaren dan Zenit. Er ontstaat meer diversiteit in de schaakgemeenschap en de grenzen zijn open voor reizen, maar deze gevolgen zijn veel kleiner dan bij Zenit. Zenit is actief op lokaal, nationaal en internationaal niveau en heeft dus veel meer verandering ondergaan dan de schaakgemeenschap. Het zou kunnen dat de schakers nog niet *echt* geconfronteerd worden met gevolgen, die de voetbalsupporters wel ervaren. Eriksen's (2007) 'beschermende' reactie van de eigen etniciteit is hierdoor wellicht nog minder aanwezig. Als de bedreiging immers nog niet zo groot is, is er minder reden tot bescherming. Waar de voetbalsupporters grote veranderingen hebben gezien, die niet altijd gewenst waren, is dit bij schakers minder het geval. Op het moment is het echter zo dat we bij Zenit een zoektocht zien naar de identiteit van de club, terwijl de identiteit van de schaakgemeenschap wat duidelijker is. Bij de identiteitsvorming van Zenit speelt de Russische etniciteit een grotere rol dan bij de schakers. Bij schakers is het alleen soms aanwezig, terwijl iedereen spreekt over onverschilligheid en de meerderheid dit ook uit.

We hebben dus gezien dat binnen de zoektochten naar de identiteit van Zenit en de schaakgemeenschap in St.Petersburg de zoektocht naar Russische nationale identiteit ook een rol speelt, namelijk welke rol er is weg gelegd voor het 'Russisch' zijn. Er zijn verschillende visies op wat dit 'Russisch zijn' precies inhoudt en wat dus de inhoud van de Russische nationale identiteit is. Voetbalsupporters en schakers hebben enkele overeenkomende visies, maar er zijn ook verschillen op te merken.

5.2 Visies op Russische nationale identiteit

De Russische taal en Russische cultuur zijn voor zowel voetbalsupporters als schakers relevant als visies op de Russische nationale identiteit. Taal geldt als verbindende factor binnen Rusland: door het spreken van dezelfde taal voelen voetbalsupporters en schakers zich verbonden met andere Russen. Tolz (1998) noemt taal ook als een van de

visies op Russische nationale identiteit: we zien bij beide groepen deze visie dus terugkomen. Echter, dit deel van de theorie van Tolz is volgens ons slechts deels correct. Ten eerste geeft zij aan dat taal onafhankelijk is van etnische afkomst, terwijl bij voetbalsupporters blijkt dat taal wel als onderdeel wordt beschouwd van de etnische visie op de natie. Ten tweede beschrijft zij taal als onafhankelijke visie op Russische nationale identiteit, terwijl voor zowel voetbalsupporters en schakers taal niet de enige eis kan zijn aan het 'Russisch'-zijn. De Russische cultuur komt bij beide groepen ook naar voren als visie op de Russische nationale identiteit. Zowel voetbalsupporters als schakers weten niet precies wat deze cultuur inhoudt, maar noemen onder andere geschiedenis, gedrag, bepaalde tradities of schaakstrategieën als onderdeel hiervan. Deze visie vult de theorie van Tolz (1998) aan, omdat Tolz cultuur alleen als onderdeel ziet van de visie op Rusland als natie van Oostelijke Slaven samen met Oekraïne en Wit-Rusland. Hoewel Oekraïners als 'broeders' worden gezien, is de cultuur voor voetbalsupporters en schakers alleen onderdeel van het 'Rus' zijn en dus niet van een Oostelijke Slaven identiteit.

Naast de overeenkomsten zijn er ook verschillen tussen beide groepen. Onder zowel voetbalsupporters als schakers is de civiele visie op de Russische nationale identiteit aanwezig. Echter, de inhoud van deze visie verschilt. Voor de voetbalsupporters die deze visie hebben, is het hebben van een Russisch paspoort het enige onderdeel van de Russische nationale identiteit. Onder schakers komen het wonen binnen de grenzen van Rusland, de tijd die je daar woont en de wil om je te vestigen en te blijven wonen in Rusland naar voren als onderdelen van deze civiele visie. We zien dus de theorieën van Tolz (1998) en Parekh (1995) over de civiele visie op de natie hier terugkomen, hoewel dit wel op verschillende onderliggende gedachten wordt gebaseerd. De civiele visie van schakers sluit ook maar deels aan bij deze theorieën: ze vinden het wonen in Rusland belangrijk, maar hechten geen belang aan loyaliteit aan de staat. Naast het verschil in de inhoud van de civiele visie zijn er ook nog twee visies op de Russische nationale identiteit die alleen bij voetbalsupporters naar voren zijn gekomen: Rusland als religieuze natie en Rusland als raciale natie. Deze visies komen alleen tot uiting als het gaat om contact met andere groepen. De religieuze identiteit wordt relevant als het gaat om het afzetten tegen mensen of teams uit de Kaukasus en de raciale identiteit wordt gebruikt als het gaat om donkere spelers bij tegenstanders of mogelijk bij Zenit zelf. Deze

visies worden door voetbalsupporters vooral situationeel ingezet, zoals Baumann (1999) dat uitlegt. Beide visies komen ook terug in de theorie van Tolz (1998). Echter, onder voetbalsupporters komen deze visies op een andere manier terug dan Tolz beschrijft. Religie is in haar theorie gerelateerd met andere visies, terwijl in de praktijk blijkt dat religie zelf ook als visie naar voren komt. Daarnaast is voor Tolz de raciale visie een serieuze visie op de Russische nationale identiteit, terwijl dit voor voetbalsupporters niet geldt.

Uiteindelijk is er onder voetbalsupporters meer sprake van een etnische visie op de Russische nationale identiteit, waarbij taal, cultuur en religie als onderdelen van etniciteit van belang zijn, terwijl onder schakers er meer sprake is van een 'super etnische' visie, waarbij zowel civiele als etnische elementen zich vermengen tot deze nieuwe visie.

5.3 Lokale identiteit & Sovjet identiteit

Bij beide groepen blijkt bovendien dat er niet alleen identificatie met Russische nationale identiteit plaatsvindt, maar ook met andere vormen van identiteit. Voetbalsupporters in St.Petersburg identificeren zich sterk met hun stad en de regio rond de stad. Voor hen is er sprake van een lokale identiteit, die ervoor zorgt dat de regio St.Petersburg anders is dan de rest van Rusland. De connectie met Europa ligt hieraan ten grondslag. Volgens Kaplan (1999) kan de identificatie met een regio voorkomen als reactie op mondiale processen. Dit zien we dus terug in de identificatie met de stad en de regio onder voetbalsupporters. Onder schakers in St.Petersburg is deze lokale identiteit niet teruggekomen, maar is er sprake van een sterke Sovjet identiteit. De huidige leefomstandigheden van sommige schakers spelen hierbij een rol: voor hen staat de Sovjet-Unie symbool voor een betere tijd. Maar ook het aanzien dat schaken had in de Sovjet-Unie zorgt ervoor dat schakers identificatie met elementen uit die tijd hebben. De historische verbondenheid tussen de natie en een sport (Rowe 2003) zien we dus ook terug in de relatie tussen schaken, de Sovjet-Unie en de huidige 'vlucht' onder schakers naar een Sovjet-identiteit. Dit kenmerkt zich bijvoorbeeld in de aandacht voor grote schakers uit de Sovjetperiode. Ook de lokale identiteit wordt door voetbalsupporters gekoppeld aan hun sport. Tijdens voetbal gerelateerde activiteiten wordt de lokale identiteit geuit door middel van vlaggen, spandoeken en liederen. Ook

komt deze lokale identiteit naar voren als het gaat om de relatie tussen St.Petersburg en Moskou: voetbalsupporters zetten zich af tegen Moskou en de voetbalclubs uit Moskou. Het feit dat Moskou de positie van St.Petersburg sinds ongeveer 100 jaar heeft overgenomen, is een belangrijk onderdeel van dit afzetten. Dit kunnen we vergelijken met de vlucht van schakers in een Sovjet-identiteit: dit is eigenlijk het afzetten tegen de huidige omstandigheden in Rusland en het 'verbeelde' teruggaan naar betere tijden. Bij voetbalsupporters is er wel sprake van het bepalen van 'wij' en 'zij' (Eriksen 2010), in relatie tot Moskou, terwijl bij schakers er juist geen sprake is van een uitsluitingsproces: ook schakers die de Sovjetperiode niet hebben meegemaakt identificeren zich met deze periode.

5.4 Conclusie

De zoektocht naar een Russische nationale identiteit onder voetbalsupporters en schakers zien we terug in hun sport, doordat visies hierop in deze sport tot uiting komen. Bij beide sporten is er een zoektocht naar de identiteit van de gemeenschap of club die vergeleken kan worden met de '*Russian Question*'. Deze zoektocht naar nationale identiteit komt in de sporten ook terug, doordat er verschillende visies, zowel etnisch als civiel, hierop tot uiting komen. Bij voetbalsupporters is er meer sprake van een etnische visie, terwijl schakers meer gebruik maken van civiele en etnische onderdelen om tot een 'super etnische' visie te komen. Russische nationale identiteit is echter niet de enige vorm van identiteit binnen de sport. Bij beide sporten blijkt namelijk dat er ook nadruk wordt gelegd op een andere vorm van identiteit: lokale identiteit onder voetbalsupporters en Sovjet identiteit onder schakers.

Literatuur

Anderson, Benedict

2006, *Imagined communities; Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Londen en New York: Verso

Bairner, Alan

2009, 'National sports and National landscapes: In defence of primordialism', *National identities*, 11(3):223-229

Baumann, Gerd

1999, *The multicultural riddle: rethinking national, ethnic, and religious identities*, New York: Routledge

Bennetts, Marc

2008, *Football Dynamo; Modern Russia and the People's game*, London: Virgin Books

Bernstein, Seth

2012, 'Valedictorians of the Soviet School: Professionalization and the Impact of War in Soviet Chess', *Kritika*, 13:395-418

Bloom, W.

1990, *Personal Identity, National Identity and International Relations*, Cambridge: Cambridge University Press

Brubaker, Rogers

2000, *Nationalism reframed; Nationhood and the national question in New Europe*, Cambridge: Cambridge University Press

Cohen, Anthony P. (editor)

2000, *Signifying Identities; Anthropological perspectives on boundaries and contested values*, London and New York: Routledge

Danforth, Loring M.

2001, 'Is the 'world game' an 'ethnic game' or an 'Aussie game'? Narrating the nation in Australian soccer', *American Ethnologist*, 28(2):363-387

Eriksen, Thomas Hylland

2007, *Globalization; the key concepts*, Oxford, New York: Berg

2010, *Ethnicity and Nationalism; Anthropological perspectives*, New York: Pluto Press

Finkel, E. & Y. Brudny

2011, 'Why Ukraine Is Not Russia; Hegemonic National Identity and Democracy in Russia and Ukraine', *East European Politics and Societies*, 25:813-833

Guibernau, Montserrat & John Rex (editors)

1997, *The Ethnicity Reader; Nationalism, Multiculturalism and Migration*, Cambridge: Polity Press

Herb, Guntram H. & David H. Kaplan (editors)

1999, *Nested Identities; Nationalism, Territory, and Scale*, Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

Horak, Roman & Georg Spitaler

2003, 'Sport Space and National Identity: Soccer and Skiing as formative forces: On the Austrian Example', *American Behavioral Scientist*, 46(11):1506-1518

Hunter, John S.

2003, 'Flying the Flag: Identities, the Nation, and Sport', *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 10(4):409-425

Jenkins, Richard

1997, *Rethinking Ethnicity; Arguments and Explorations*, Londen, Thousand Oaks, New Dehli: Sage

Kotnik, Vlado

2007, 'Sport, landscape and the national identity; Representations of an Idealized Vision of Nationhood in Slovenian Skiing Telecasts', *The Journal of the Society for the Anthropology of Europe*, 7(2):19-35

Malkki, Lisa

1992, 'National Geographic: The Rooting of Peoples and the Territorialization of National Identity among Scholars and Refugees', *Cultural Anthropology*, 7(1):24-44

Pain, E.

2000, 'The Russian Question; From internationalism to Nomenklatura Nationalism?'
Russian Social Science Review, 41:48-56

Parekh, Bhiku

1995, 'The concept of National identity', *Journal of Ethnic and Migration studies*,
21(2):255-268

Ratcliffe, Peter (editor)

1994, *"Race", Ethnicity and Nation; International perspectives on social conflict*,
London: UCL Press Limited

Riordan, James

1980, *Soviet Sport; Background to the Olympics*, Oxford: Blackwell

2007, 'Football: Nation, City and the Dream. Playing the game for Russia, Money and
Power' *Soccer & Society*, 8(4):545-560

Rowe, David

2003, 'Sport and the Repudiation of the Global', *International Review for the Sociology
of Sport*, 38(3):281-294

Saïd, Edward

1978, *Orientalism*, New York: Pantheon Books

Simonsen, Sven Gunnar

1996, 'Raising 'The Russian Question': Ethnicity and Statehood – *Russkie* and *Rossiya*', *Nationalism & Ethnic Politics*, 2(1):91-110

1999, 'Inheriting the Soviet Policy Toolbox; Russia's Dilemma Over Ascriptive Nationality', *Europe-Asia Studies*, 51:1069-1087

Sosonko, Genna

2006, *Smart Chip from St.Petersburg*, Alkmaar: New in Chess

Sugden, John & Alan Tomlinson

2000, 'Football, resentment and resistance in the break-up of the former Soviet Union', *Culture, Sport, Society*, 3(2):89-108

Tolz, Vera

1998, 'Forging the Nation: National Identity and Nation Building in Post-Communist Russia' *Europe-Asia Studies*, 50(6):993-1022

Tomlinson, Alan

2007, *The Sport Studies Reader*, London en New York: Routledge

Wieseltier, L.

1994, 'Against Identity', *The New Republic*, 211:24-32

Bijlage 1: Samenvatting in het Engels

What does it mean to be Russian? It is a question that many Russian people have asked themselves in the last centuries. Writers, such as Tolstoy and Gogol, have created the idea of the 'Russian soul' that illustrates the complexity of Russia as a country. The question of 'Russianness' has become relevant again since the fall of the Soviet-Union and the arrival of global processes. Russia became a country of its own and had to search for an own national identity. Some authors call this the 'Russian Question' (Tolz 1998; Simonsen 1996). This thesis tries to show how the search for a Russian national identity is reflected among football supporters and chess players in St.Petersburg in the identification with their club or sport. The nation and sports are historically connected and sports can be significant in (re)creating national identities in this global world (Hunter 2003). The supporters of FC Zenit and the chess players in St.Petersburg also have to deal with changes in relation to the club or sport. That is why their stories can tell us something about the way a Russian national identity is shaped.

This thesis has to be placed within the anthropological debate about the foundation of the nation. Generally speaking, there are two major ideas about this nation: one states that the nation is based on ethnic elements (Eriksen 2010), while the other argues that the nation is based on civic elements (Parekh 1995). The ethnic and civic elements of the nation are influenced by global processes, which can lead to different reactions within nations (Eriksen 2007). Sports are also influenced by global processes, but they are still related to nationhood and national identity. This is also the case for football supporters and chess players in St.Petersburg. The identity of Zenit is very much influenced by Gazprom. Whilst Zenit was always a moderate club with a strong local connection, nowadays it has become a club which has become more successful with the help of foreign players and employees. For supporters, the club has three sorts of identities now: a local, a national and an international one. Chess players have experienced less influence of global processes. They are a community which stands positive towards diversity and tries to distance from people who emphasize 'ethnic' differences. However, the paradox of this chess community lies in the fact that they sometimes show that ethnicity is important to really join this community. Also for football supporters 'Russianness' is still important when they speak about the team. The quest for the identity of Zenit and the chess community can be compared to the search

for a Russian national identity. Football supporters and chess players in St.Petersburg also think about this national identity. Football supporters have more of an ethnic vision on Russian national identity: they see language, culture and religion as important ethnic elements, whereby only the Russian passport is seen as a civic element of the national identity. Chess players have a 'super ethnic' vision: they use both ethnic elements (culture) as civic elements (territory) and other elements that are not civic or ethnic, such as language, in their vision on the Russian national identity.

Besides national identity, both football supporters and chess players in St.Petersburg have another form of identity which is related to their club or sport. Football supporters have a strong local identity. For them, St.Petersburg and the region are special inside Russia. Moscow is hereby the region which is the negative 'Other'. They also connect Zenit to this, both in the support for the club itself as in the rivalry with teams from Moscow. Chess players still support their Soviet identity. The position of chess in the Soviet Union and the better social circumstances for most chess players back then, leads to the identification with this Soviet identity. We can also see this as an 'imagined flight' back to 'the good old days'.

So the quest for a Russian national identity among football supporters and chess players can be seen in their sports, because visions on this national identity are reflected in these sports. In both sports there is a quest for the identity of the community or the club, which can be compared to the 'Russian Question'. This search for national identity comes forth through the different visions, both ethnic and civic, that are expressed in the sports. Football supporters have more of an ethnic vision, while chess players make use of both ethnic and civic aspects to come to a 'super ethnic' vision. Russian national identity is not the only form of identity in football and chess in St.Petersburg: also local and Soviet identity comes forth among football supporters and chess players.